

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

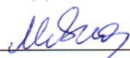
Министерство образования и науки Республики Бурятия

МКУ "Управление образования АМО "Тункинский район"

МБОУ "Торская СОШ"

РАССМОТРЕНО

Руководитель МО

Янданова М.И.

Протокол №1
от «29» августа 2024 г.

СОГЛАСОВАНО

Председатель МС

Шобоева С.А.

Протокол №1
от «29» августа 2024 г.

УТВЕРЖДЕНО

Директор школы

Янданова Т.П.

Приказ №104 от «02»
сентября 2024 г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

учебного предмета «Бурятская литература»

для обучающихся 5-9 классов

Торы 2024

Түсэблэлгэ. 5-дахи анги

№	Сэдэб	Саг
	ОРШОЛ	3
1	Литература – уран үгын искусство	1
2-3	Уран зохёолой нюусанууд	2
	Арадай аман зохёолой бага жанрнууд	6+2
4-5	Фольклор тухай ойлгосо	1
	Тоолуурнууд,	2
	Буряд арадай нааданууд	2
6	Сэсэ буляалдаан	1
7	Жороо үгэнүүд	1
8-9	Таабаринууд	1+1
10-11	Онъһон ба хошоо үгэнүүд	1+1
	УРГЭЖЭЛХЭН ЗОХЁОЛНУУД	
	Арадай онтохонууд	6
12-13	«Сэсэн хүүхэн»	3
14	Зохёолой анализ	1
15	«Үнэгэн, буга, хирээ гурбан»	2
16	«Зол Шор хоёр»	2
17	Буряд арадай онтохошод. Ондоо арадай онтохонууд	1
18	Буддын шажанай зохёолнууд	1
	Литературна онтохонууд	4
19-20	Ш. Нимбуев. «Тархайн хүбүүн Зархай»	3
21	Зохёолой сюжет ба композици. Шалгалта	1
22	Классчаа гардуур (Литературна наадан)	1
	Хөөрөөн	13
23-25	Б-Б. Намсарайн. «Алтаргана».	3
	Зохёолой анализ	1
26-28	Х. Намсараев. «Ури нэхэбэри»	3
29	Д. Сулытмов. «өөрынгөө хэһээбэ»	2
30-33	Ц.Номтоев. «Хилээмэн»	4
34	«Хилээмэн хаанаһаа ерэдэг бэ?» Проект бэлдэлгэ	2
35	Минии түрүүшын хөөрөөн	1
	Туужа	14
36-45	Ц-Б. Бадмаев. «Серёжын Будамшуугай орон нютагаар аяншалһан тухай»	10
46	Сюжет, зохёолой анализ	1
47-49	Классчаа гадуур үгтэһэн туужанууд	2
	ШҮЛЭГЛЭМЭЛ ЗОХЁОЛНУУД	10
50	Ирагуу шүлэгэй жанр тухай ойлгосо	1
51-52	Шүлэглэмэл зохёолой нюусанууд	2
53	Ч. Цыдендамбаев. «Ургыхан»,	1
	«Сэсэгхэн»	
54	Ц. Зарбуев. «Буряд орон»	2
55-56	А. Жамбалон. «Галын хүнби»	2
57-58	Классчаа гадуур үгтэһэн шүлэгүүд	2
59	Минии туршалга	1
	Басни	2

60-61	Г. Чимитов. «Эрэ тахья»	3
	ЗҮЖЭГЛЭМЭЛ ЗОХЁОЛНУУД	7
62-63	Зүжэглэмэл зохёолнуудай шэнжэ М. Батоин. «Шэдитэ тулам»	3
64-65	Класшаа гадуур уншаха зүжэгүүд	3
66	Сценари тухай	2
67-69	Конференци	2
70	Жэлэй дун гаргалга	1

ТАЙЛБАРИ БЭШЭГ

«Буряад хэлэн» гэхэн курсын ажалай программа хадаа Россиин Федерациин хуралсалай Министерствын тогтоолнууд дээрэ үндэһэлжэ зохёогдоһон хуралсалай программа болоно:

- Федерального закона «Об образовании в Российской Федерации» от 29.12.2012 г;
- Закона Республики Бурятия от 13.12.2013 № 240-V «Об образовании в Республике Бурятия»;
- Закона Республики Бурятия от 10 июня 1992 г. №221-ХП«О языках народов Республики Бурятия» (с изменениями и дополнениями);
- Федерального государственного стандарта основного общего образования (утвержден приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 17 декабря 2010 г. № 1897 «Об утверждении и введении в действие федерального государственного образовательного стандарта основного общего образования» (зарегистрирован в Минюсте России 6 февраля 2015 г., рег. номер 35915);
- приказа Министерства образования и науки Российской Федерации от 29.12.2014 г №1644 «О внесении изменений в приказ Министерства образования и науки Российской Федерации от 17 декабря 2010 г №1897 «Об утверждении федерального государственного стандарта основного общего образования»;
- приказа Министерства образования и науки Российской Федерации от 31.12.2015 № 1577 «О внесении изменений в федеральный государственный образовательный стандарт основного общего образования, утвержденный приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 17 декабря 2010 г. № 1897» (Зарегистрирован в Минюсте России 02.02.2016 № 40937);
- Федеральных перечней учебников на 2017/2018 учебный год (утверждены приказом Минобрнауки России от 31 марта 2014 г №253 (ред. от 08.06.2015)с изменениями на 26 января 2016 года «Об утверждении федерального перечня учебников, рекомендуемых к использованию при реализации имеющих государственную аккредитацию образовательных программ начального общего, основного общего, среднего общего образования»);
- СанПиНа 2.4.2.2821-10 "Санитарно-эпидемиологические требования к условиям и организации обучения в общеобразовательных учреждениях"» (утверждены постановлением Главного государственного санитарного врача Российской Федерации от 29 декабря 2010 г. №189, зарегистрированным в Минюсте России 3 марта 2011 г., рег.номер 19983)

- Примерной основной образовательной программы основного общего образования протокол №1/15 от 08 апреля 2015 г;
- Основной образовательной программы основного общего образования МБОУ «Гаргинская средняя общеобразовательная школа им. Н.Г. Дамдинова»;
- Устава МБОУ «Гаргинская средняя общеобразовательная школа им. Н.Г. Дамдинова», утвержденного постановлением администрации МО «Курумканский район» от 28 декабря 2015 г.

Арадай аман зохёол аман үгын, уран найханай литература бэшэмэл үгын искусство, тиимэһээ уран зохоол зохоодоо, уран хурса, шэмэг удхатай үгэ гол түлэб аргуудай нэгэн болоно гэжэ нурагшадтаа хододоо хануулжа байха гэжэ программа зохёогшо дурадхана. /С.Ж. Балданов «Буряад нургуулин программа. Буряад литература. V-XI классууд»/.

Нүгөө талаһаа, уран зохёол хүн тухай, тэрэнэй доторой байдал, хүниие тойрон байһан оршон байдал, байгаали, хүнэй ажабайдал, арад зоной ажамидарал г.м. тухай зохёогдоһон байдаг. Бодото нумэнүүд, үнэн болоһон үйлэ хэрэгүүд, бодото байдал уран зохёолой, уран найханай литературы үндэһэн боложо хэрэлэгдэдэг. Уран зохёолшо бодото байдал дээрэ үндэһэлжэ, тэрэниие ханажа ухаан бодолойноо хүсөөр, ханаагаараа тэрэниие уран гоё болгожо, ном соогоо уран найханаар, гоёор зохёогдоһон байдал бии бодгодог. Энэ байдалынь үнэн бодото байдалда адлирхуу байдаг. Тиимэһээ нурагшадта ойлгуулха шухала гэжэ хараалагдана.

- Уран найханай литература гү, али уран зохёол шудалан үзэлгын гол **зорилгонууд** гэбэл:
- уран найханай литература хүнэй, хүн түрэлтэнэй ажамидаралда тусхай нуури эзэлдэг, тэдэнэй хүгжэлтэдэ айхабтар ехэ шанартай гэжэ ойлгуулха;
  - уран найханай литература шудалан үзэлгэ хадаа түрэл арадайнгаа ба бэшэшье арадуудай соёл болборсол, ёһо заншал ойлгожо абалгын тусгаар арга гэжэ ойлгуулха;
  - искусствын этико-эстетическэ компонент байгуулха гуманитарна ойлгосонуудые тайлбарилжа үгэхэ;
  - уран зохёол уншаха дуратай болгохо, гоё найхание наринаар ойлгодог мэдэрэл хүмүүжүүлхэ;
  - бодото байдал, ажабайдал ба искусство, оршон тойроние зүбөөр сэгнэжэ, тэдэндэ үнэтэй сэнтэйгээр хандахые нургаха;
  - аман ба бэшэмэл хэлэлгэдэ нургаха, тэрэниие хүгжөөхэ;
  - нурагшад уран найханай зохёол зүбөөр, хүсэд дүүрэнээр хадуужа абаха, шэнжэлжэ, сэгнэжэ нураха гол түлэб теоритико- литературна, эстетическэ ойлгосонуудтай болохо ёһотой.

Уран найханай литература зүбөөр, хүсэд дүүрэнээр, гүнзэгыгөөр ба өөрынгөө ажамидаралда тухатайгаар ойлгожо абахын тула нурагшадые ойлгомжын аппараттай болгохо. Ушар иимэһээ программа дотор литературы теоридо онсо анхарал хандуулагдана.

Энэ программа зохёогдоодоо, баазова теоритико- литературна ойлгосонууд дээрэ үндэһэлжэ, тэдэниие гол принцип болгон байгуулагдаа. Класс бүхэндэ өөр өөрын баазова теоритико – литературна ойлгосо онсологдоо гэбэл иимэ:

- 5- дахи класста жанрнуудые үзэхэ.

Иигэжэ 5-дахи класста теоретико- литературна ойлгосонуудые үгэлгэ хадаа урда жэлнүүдэй програмнууд соо хэрэглэгдэдэг байһан тематическа, хронологическа болон историко- литературна принципүүдтэ харша бэшэ, харин хэрэгтэй нэмэринь болоно. Нурагшад ганса историко- литературна бэшэ, мүн баһа теоретико-литературна талаар мэдэсээ үргэдхэхэ бэшэ, харин литературы теорёор хайн баазова ойлгосонуудтай байха ёһотой. Уран хайханай литература үзэлгэ, тэрэниие шэнжэлэлгэ теорико- литературна ойлгосонуудтэйгөөр бээлүүлэгдэдэггүй. Тиимэхээ тэдэнэр теоретическэ ойлгосо мэдэсэнүүдые ба уран зохёол шудалан үзэлгын шухала зэмсэг болоно.

Тус программа 5 класста литература үзэлгын гол шэглэлнүүдые иигэжэ тодорхойлжо үгэнэ:

5- дахи класс – литературна уншалгаһаа литература шэнжэлэн үзэлгэдэ шэлжэн оролго болоно.

Нурагшадые **литература үзэлгын талаар** нургахын тула ямар **зорилгонууд** табигданаб гэбэл иимэ:

5-дахи класста – эстетическэ анализ хэжэ нургалга. Энээндэ анхаралаа хандуулха хэрэгтэй.

Тус программа дотор түрүүшынхиеэ буддын шажанай нургаал, тэрэнтэй нягта холбоотой бурхан багшын нургаалнууд дээрэ үндэхэлжэ зохёогдоһон зохёолнууд оруулагдаа. Гэбэшье шажан мүргэл тухай ганса 5- дахи класста үзөөд үнгэрхэ бэшэ, харин Буддын шажанай, бөө мүргэлэй нургаалнуудые бүхы классуудта дурдажа, нурагшадта хануулжа, мэдүүлжэ байха хэрэгтэй.

Программа дотор нилээн ехэ нуури арадай аман зохёолнуудта үгтөө. Юуб гэхэдэ, энээнгүйгөөр литературы асуудалнууд, илангаяа уран хайханай ёһо заншал, литературна хүгжэлтын, ментальна ёһо заншалнууд г.м. хүсэд хайнаар ойлгогдохогүй. Гэхэтэй хамта уран хайханай литература хадаа арадай аман зохёолой үргэлжэлэл гэжэ хэлэхэдэ болоно. Мүнөө үеын литературна зохёолнууд аман зохёолнуудгүйгөөр бэшэгдэнэгүй.

Нурагшадай үргэн дэлисэтэй байхын хажуугаар, түрэл литература хайнаар ойлгожо абахын тула программа дотор буряад литературада бии болоһон шэнэ зохёолнууд оруулагдаа. Хуушан програмнууд соо, номууд соо байһан зарим зохёолнууд гаргагдаһан, зариманиинь классуудаар хэлгэгдэн үгтэһэн байна. Коммуникативно- творческо ажалнуудые хэрэглэжэ болохо байна.

Түсэблэһэн үрэ дүнгүүд үзэхэ нуралсалай курста

Ухибүүнэй өөрын хүгжэлтын дүнгүүд (личностные результаты) – өөрын ба хүнүүдэй ажабайдалда түрэл хэлэн ямар үүргэтэйб гэжэ ойлгоно (хэлэнэй аргаар хажуудахи хүнтээ харилсанаб, бэшэмэл текстын удха үзэнэб гэжэ ойлгоно), хүнэй аман ба бэшэгэй хэлэлгын онсо өөрэ байһые ойлгоно (аянга, хэлэлгын темп, үгэнүүдэй болон сэглэлтын тэмдэгүүдэй үүргэ).

Бээ гуримшуулаад ябахы шадабари (регулятивные УУД):

- багшатай хамта хэшээлэйнгээ зорилго табиха;
- хэшээлдээ юу хэһэнэ хойно хойноһоонь тоолохо;
- юу хэхэ гэшэбиб гэжэ уридшалан хэлэхэ;
- өөрынгөө, нүхэдэйнгөө, классайнгаа ажал багшатай сугтаа урид зохёогдоһон критеринүүдээр шалгахы;
- багшын үгэһэн түсэбөөр, алгоритмаар хүдэлжэ шадаха.

Орион тойрониё шудалха шадабари (познавательные УУД):

- номоор хүдэлхэ (номой гаршагай, тусгаар тэмдэгүүдэй үүргэ ойлгохо);

- зураг хаража гү, али текст уншажа, асуудалнуудта харюу олохо;
- багшатая болон нүхэдтээ хамта дүн гаргаха;
- үгөөр хэлэгдэһэн ойлгосо схемэ, таблица, модель болгохо. Тиин һөөргэнь модель соо харуулаатай ойлгосо үгөөр хэлэхэ;
- текстын удха дамжуулха.

Харилсаха шадабари (коммуникативные УУД):

- өөрынгөө һанаа бодол аман хэлэлгээр, тиихэдэ багахан текст зохёожо, бэшэгэй хэлэлгээр харуулха;
- хажуудахи хүнүүдээ шагнаха, тэдэнэй хэлэһэниие ойлгохо;
- уран гоёор уншаха, хөөрэхэ;
- классайнгаа үхибүүдтэй, багшатая яагаад ажалаа эмхидхэхэ, ямар журамууды сахиha тухайгаа хэлсэхэ;
- хоёр хоёроороо, бүлэг бүлэгөөр хүдэлхэ, тиихэдэ олон ондоо «тушаал» бэе дээрээ абаха: ударидагшын, даабари дүүргэгшын, бэшээшын г.м.

Буряад хэлээр шадабари (предметные УУД):

Тус программа соо һурагшад гол түлэб иимэнүүд **онол шадабаритай болохо** гэжэ хараалдагдана:

- үзэг бэшэгэй талаар зүбөөр, алдуугүйгөөр ба удхатайгаар (удхыень ойлгожо) уншаха оньһон аргатай, дадалтай болохо;
- уран хурсаар уншаха шадабаритай болохо;
- уран зохёолые сюжетно- композиционно нэгэдэл гэжэ хадуужа абаха;
- уран зохёол дотор авторыень, тэрэнэй зохёол соо зураглагдаһан геройнуудта ба үйлэ хэрэгүүдтэ, ушарнуудта, уншагшадта хандалгы ойлгожо абаха;
- уран зохёол дотор этическэ, социальна- историческа ба нравственна- философско проблематика илгаруулха шадабаритай болохо;
- уран зохёолые ба тэрэнэй хубинууды хаба соогоо бэе даагаад анализ хэхэ шадабаритай болохо;
- уран зохёолдо үндэһэ баримтатай эстетическэ сэгнэлтэ үгэжэ шадаха;
- уран зохёолые соёл болон ёһо заншалтай холбожо, тайлбарилха шадабаритай болохо;
- диалог ба монолог зүбөөр хэрэглэжэ, хэлэжэ шадаха болохо;
- элдэб янзын бэшэмэл ажалнууды бүтээхэ шадабаритай болохо;
- шэнжэлгын ажалнууды хэхэ шадабаритай болохо.

Һурагшад гол түлэб иимэ юумэнүүды мэдэхэ ёһотой:

- уншажа байһан зохёолойнгоо автор тухай, номой нэрын удха тайлбарилга;
- уран зохоолшоной намтарһаа тон шухала мэдээнүүды;
- уран зохёолой текстнүүды;
- шудалан үзэжэ байһан зохёолой герой болоод гол үйлэдэгшэ нюурнууд тухай, зохёол соохи шухала үйлэнүүды мэдэхэһээ гадна, тэдэнэй хоорондохы харилсаа холбоонууды, типическэ удха шанар;
- уран зохёол бэшэхэ гол шухала аргууд, зураглалай янзанууд, зохёолой темэ, идея, гол удха, уран зохёолой геройнууд, сюжет г.м. литературна теориһоо ойлгосонууды;
- байгуулгын (композициин) шухала онсо янзанууды, хэлэнэй зураглан тодорхойлохо арга хэрэгсэлнүүды;
- программын эрилтын ёһоор сээжэлдэһэн шүлэгүүды, эпическэ зохёолой хэхэгүүды;
- литературна зан абари (характер), литературна тип, романтизм, реализм гэхэн ойлгосонудай шухала шэнжэнүүды г. м.

Нурагшад иимэ юумэнүүдые хэжэ шадаха ёһотой:

- уран зохёолшын зохёол соогоо бэшэһэн уран зураглалые хөөрөжэ;
- уран зохёолшын зураглаһан зурагые ухаан бодолдоо, сэдхэлдээ бии болгожо;
- үзэжэ байһан зохёолой гол шухала үйлэнүүдые (эпизодуудые), үйлэдэгшэ нюурай хэлэһэн үгэ, хэрэг г.м. бусад олон юрын үйлэнүүдһээ илгажа;
- зохёол соохи үйлэнүүдэй болоһон шалтагааниие, сагые, тэрэнэй хойшолонгые элирүүлжэ;
- үзэжэ байһан зохёолой хэлэнэй уран аргуудые, байгаалиин зураглалнуудые текст сооһоо илгажа;
- зохёолой идейнэ болоод уран найханай талые харуулалгада сюжетэй зүйлнүүдэй (үйлын хүгжэлтын эхин, үйлын уялдалга, үйлын хүгжэлтын эгээл дээдэ шата) үүргэ болон гол проблематика элирүүлжэ;
- үзэгдэжэ байһан зохёолнуудай байгуулгын (композициин) зүйлнүүдые илгажа;
- зохёолой удха задалан харуулхадаа, геройн үүргэ ба геройдо үгэһэн авторай сэгнэлтэ эли тодо болгожо;
- зохёолой геройнуудай өөр өөрын ба бултандань хабаатай шэнжэнүүдые тодорхойлон, характеристикэ үгэжэ, тэдэндэ авторай ямараар хандажа байһые элирүүлхэ зорилготойгоор геройнуудые зэргэсүүлжэ;
- уран зохёолнуудай текст лирическэ, эпическэ, драматическа жанрай байһаарнь тэдэниен хараадаа абажа, тодоор, уранаар уншажа;
- уран зохёолой геройнуудта характеристикэ үгэхэ сложно түсэб табижа;
- үзэжэ байһан зохёолой геройнууд тухай, тэдэндэ авторай ямараар хандажа байһые хараадаа абан, нурагша бүхэнэй, бүхы нурагшадай зэргэсүүлһэн аман гү, али бэшэмэл өөрын бодомжолготой найруулга (сочинени- рассуждени) зохёожо;
- монологическа хэлэлгэ һайнаар хэрэглэжэ, өөрынгөө һанамжа ойлгосотойгоор хэлэжэ, тэрэнээ ойлгуулжа, баримталжа, хамгаалжа;
- түсэб табижа, тэрэ тоодо тезиснэ түсэб, мүн литературна - критическэ статьянуудаар конспект бэшэжэ;
- нэгэ гү, али хэдэн материалнууд дээрэ үндэһэлэн, литературна темээр элидхэл, соноскол (сообщени) гү, али реферат бэлдэжэ;
- үзэһэн зохёолоор гү, али хэдэн зохёолнуудаар проблемнэ шэнжэтэй аман ба бэшэмэл бодомжолготой сочинени (сочинени- рассуждени), тэрэ тоодо зэргэсүүлһэн характеристикэ зохёожо, мүн литературна ба публицистическэ темэнүүдээр бодомжолготой сочинени зохёожо;
- литературы асуудаонуудаар бэшэһэн хүдэлмэринүүдээр тезисүүдые ба конспектүүдые табижа;
- бэеэ даагаад уншаһан номоор, хараһан кинофильмүүдээр, теледамжуулгануудаар, зүжэгүүдээр, уран зурагуудаар, шагнаһан хүгжэмөөр рецензи гү, али һанамжа бэшэжэ;
- уншаһан номой справочна аппарат, мүн литературна терминүүдтэй словарь, шэнэ толинуудые хэрэглэжэ г.м.

Мүнөө үедэ шабинарай бэе махабад бэхижүүлхэ, элүүр энхые сахиха тухай асуудал гол асуудал болоод байна. Тиимэһээ энэ нурагсалай программаар үзэгдэхэ материал үхибүүдэй ухаан бодол болон наһандань таарамжатайгаар зохёогдонхой.

Багша творческо хандажа, нурагшадайнгаа наһа, бэлэдхэл, мэдэсэ, шадабари хараадаа абан ажаллаха ёһотой. Сээжэлдэхэ зохёолнууд класс бүхэндэ багшын үзэмжөөр үгтэхэ гэжэ хараалагдана.

Тус ажалай программа тематическа, социально- историческа, хронологическа, историко- литературна, теоретико – литературна принципүүдые баримталжа байгуулагдаа.

Буряад литератураар хурагшадай мэдэсэ, шадабари, дүршэл сэгнэхэ эрилтэ

Программын эрилтын ёһоор хурагшадай ямар мэдэсэ, шадабари, дүршэлтэй болоһые, буряад литрератураар хэр зэргэ бэлэдхэлтэй байһаниие зүбөөр элирүүлхэ, шалгаха гол зорилго болоно. Дээрэ хэлэгдэһэн шэглэлнүүд соо табигдаһан шадабари хараадаа абажа, хурагшадай мэдэсэ сэгнэхэдээ, тэдэнэй журам, үзэл бодол, мэдэрэлын хэр зэргэ зүбөөр бүрилдэн, эстетическэ талаараа ямараар хүмүүжүүлэгдэжэ байнаб, уншаһан уран зохёолоо зүбөөр ойлгожо, сэгнэжэ шадаха шадабаринь хэр зэргэ бүрилдэжэ байнаб гэһэн зүйлнүүдтэ анхаралаа хандуулха хэрэгтэй.

Хурагшадай шата бүхэндэ (хэшээлэй алишье үедэ) үнгэргэгдэдэг хурагшадай уншалгын үедэ, уншажа байһан зохёолой удхые зүбөөр ойлгохо, хөөрөжэ шадаха дүршэлын хөгжөөхэ. Зохёол соо харуулагдаһан үйлэ хэрэг, үйлэдэгшэ нюурнууд, хэлэһэн үгэ, хэһэн хэрэг, зохёолой идейнэ удха болон уран найханайн зүйлнүүдые элирүүлгэдэ уран зохёолой ямар удхатай, үүргэтэй байһыень хурагшадай ойлгожо, өөрынхээрээ сэгнэжэ шадаха дүршэл шадабаринь арьбадхаха, үргэдхэхэ.

Уран зохёол шудалан үзэлгэдэ, илангаяа тэрэнэй шүүмжэлэл хэлгэдэ литературын теори шудалха айхабтар ехэ удха шанартай. Литературын теориин удхые гүнзэгийгөөр ойлгуулха гэжэ оролдохо, гадна хурагшадай мэдэсые практическа ажалда, шудалан үзэжэ байһан уран зохёолоор (зохёолго) бэшэлгэдэ, хөөрэлгэдэ зүбөөр. Шадамараар хэрэглүүлхэ болоно. Энэ талаар литература болон искусство тухай хэлэһэн үгэ, статья хурагшадай литературна бэлэдхэлдэ тон ехэ удха шанартай.

Хурагшадые тусхай литературна бэлэдхэлтэй болгохын тула литературын теориие найнаар шудалуулха, гүнзэгий мэдэсэтэй болгохо шухала. Эндэ багша хурагшада мэдэсэдэ, тэрэнэй шанартань ьусгаар эрилтэ табиха уялгатай.

Хурагшад зохёолго, асуудалда харюу, реферат, тестнүүдээр хүдэлмэри болон бэшэшье бэшэмэл хүдэлмэри ямараар бэшээб, тэрээн дээрэһэнь үндэһэлжэ, тэдэнэй литератураар бэлэдхэлэй, мэдэсын, аман ба бэшэмэл хэлэлгын дүршэл шадабаринь хэр зэргэ хөгжөөхыень сэгнэхэ болоно. Программын эрилтын ёһоор хурагшадай литератураар бэлэдхэл, илангаяа хурагшадай аман ба бэшэмэл хэлэлгын бэлэдхэл, дүршэл. Шадабари тусхай гуримтайгаар бүрилдүүлэгдэхэ ёһотой.

Хуралсалай жэлэй турша соо четверть бүхэндэ түрэлхи литератураар бэшэгдэхэ ёһотой зохёолгын тоо иимэрхүүгээр хубаагдаха болоно:

Класс	Бэшэгдэхэ зохёолгын тоо		
	Класстаа	Гэртээ	Хамта дээрээ
5	3-5	2-4	5-9
6	3-5	2-4	5-9
7	2-4	2-4	4-8
8	2-4	2-4	4-8
9	2-4	2-4	4-8
10	3-5	3-5	6-10
11	3-5	3-5	6-10

Зохёолгын хэмжээ гол түлэб иимэ байха: 5 класста – дэбтэрэй 1-2 нюур; 6 класста- 2-2,5; 7 класста -2,5-3; 8 класста -3-3,5; 9 класста – 3,5-4; 10 класста -4-5; 11 класста -5-6 нюур.

Хэрбээ нурагшын зохёолгын дээрэ хэлэгдээрилтэһээ багаар бэшэгдэһэн аад, удхын талаар хангалтатай байбалнь, эрилтын ёһоор сэгнэлтын тэмдэг табиха. Хэрбээ зохёолгын хараалагдаһан эрилтэһээ ехээр бэшэгдээд байгаа һаань, тэрээнтэй зэргэ сэгнэлтэ үргэжэ болохогүй.

Нурагшадай үгэһэн аман харюуда сэгнэлтэ табихадаа, иимэ гол эрилтэ хүтэлбэри болгон абаха:

1. Үзэжэ байһан зохёолой удха мэдэлгэ, уран һайханайнь талые, идейнэ удхыень ойлголго, һайнаар уншажа, хөөрөжэ шадалга.
2. Зохёол соо харуулагдаһан үйлэ (эпизодой) хоорондохолбоо, геройн хэһэн хэрэг, үйлэ. Хэлэһэн үгэ г.м. элирүүлэн хөөрөжэ шадалга.
3. Үзэһэн зохёолой эстетическэ удха элирүүлхын тулада хэрэглэгдэдэг уран хурса угын үүргые ойлгожо, хэрэглэжэ шадалга.
4. Шүүмжэлгэ хэхэдээ, класстаа үзэһэн гү, али өөрөө уншаһан зохёолоо хэрэглэжэ нурулга.

Зохёол тухай мэдэхэ болоһон, ойлгоһон юумээ сэбэл литературна хэлээр хэлэжэ шадаха, харюу зүбөөр үгэхэ; класс бүхэндэ уранаар, тодо һонороор, ходохройгоор уншаха, тиихэдээ 5 класста 1 минута соо 100 үгэһөө доошо бэшэ, 6 класста – 110 –һаа доошо бэшэ, 7 класста – 120 үгэһөө доошо бэшэ үгэ уншажа үрдихэ гэжэ хараалагдана. Саашадаа дээдэ класста уншалгаарр иимэрхүү ёһо нурум гол түлэб баримталагдаха зэргэтэй.

«5» сэгнэлтэ:

- үзэжэ байһан зохёолойнгоо удхые тон һайнаар, бүхөөр, гүнзэгыгөөр ойлгоһоноо харуулаха, зохёолой идейнэ – эстетическэ удхые тайлбарилхадаа, уран аргын үүргэ харуулагдаһан үйлын хоорондохолбоо, геройн ба үйлэдэгшэ нюурнудай абари зан, хэһэн хэрэг болон тэрэнэй ямар удхатай байһые ойлгоһоноо хэлэжэ, хөөрөжэ шадаха байхадань;
- уран захёолой шүүмжэлэл хэхэдээ, литературын теорёор мэдэсэеэ, шүүмжэлэл хэхэ дүршэлөө, хэлэһэн һанал бодолоо баримталхын тула текст соо байһан зүйлнүүдые хэрэглэжэ, зохёол сохи үе сагай хоорондохолбоо тайлбарилжа шадахадань (9-11 кл.);

«4» сэгнэлтэ:

- зохёолой текст һайнаар, гүнзэгыгөөр ойлгоһон байхадань;
- зохёолой идейнэ – эстетическэ удхые тайлбарилхадаа, уран аргын үүргэ харуулагдаһан үйлын хоорондохолбоо, геройн ба үйлэдэгшэ нюурнудай абари зан, хэһэн хэрэг болон тэрэнэй ямар удхатай байһые ойлгоһоноо хэлэжэ, хөөрөжэ шадаха байхадань;
- уран захёолой шүүмжэлэл хэхэдээ, литературын теорёор мэдэсэеэ, шүүмжэлэл хэхэ дүршэлөө, хэлэһэн һанал бодолоо баримталхын тула текст соо байһан зүйл хэрэглэжэ, шадаха байхадань;
- сэбэр литературна хэлээр хэлэжэ, хөөрөжэ шадаха байхадань табиха.

Гэбэшье нурагша үгэһэн харюу соогоо 1-2 бага зэргын алдуу гаргахадань табиха.

«3» сэгнэлтэ:

- үзэжэ байһан зохёолойнгоо текст гол түлэб мэдэһэн, дунда зэргээр ойлгоһон байхадань, зохёолой уран һайхание болон идейнэ удха тайлбарилхадаа, угын уран аргын үүргые гол үйлын хоорондохолбоо, герын абари зан, хэһэн хэрэг хэр зэргэ ойлгоһоноо гол түлэб хэлэжэ шадаха байхадань;
- литературын теориин асуудал юрэнхыдөө мэдэхэ байбашье, зохёол шүүмжэлхэдээ, тэрэнээ хэрэглэжэ шадаха шадабариинь тулюур байхадань;
- зохёол шүүмжэлхэ дүршэлтэй хүсэд болоогүй, хэлэһэн һанал бодолоо зохёолой текстээр баримталха шадабариинь тулюур байхадань;

- уншажа, хөөрэжэ шадаха шадабариинь юрэ дунда зэргэ байхадань табиха. Багшын асуудалда харюусахадаа, хэдэн алдуу гаргаад, найнаар хэлэжэ шадаагүй хаань, харюугай байгуулга дутуутай байхадань табиха.

«2 сэгнэлтэ»:

- зохёолой удха тулноураар мэдэхэ, зохёолой идейнэ – эстетическэ удхые тайлбарилхадаа, гол геройн, үйлэдэгшэ нюурнуудай хэһэн хэрэг, үйлэ, ханал бодол, абари зан, шухала уран аргын үүргые элирүүлжэ шадахагүй, юрэ теоретико – литературна ойлгосо мэдэхэгүй, литературна хэлэнэһинь ахир, уншалгыгэ техникэ тулюур, уншаха, хөөрэхэдөө ядалдадаг байхадань;

- мүн зохёолой удхаар юумэ мэдэхэгүй, программын гол шухала теоретико- литературна асуудал огтолон ойлгоогүй байхадань;

- хэлэхэ, хөөрэхэ юумээ зүбөөр байгуулжа, зохёожэ шадахагүй, уншаха, хөөрэхэ дүршэлын тон ахир, тулюур байхадань табиха.

Зохёолго сэгнэлгэ

«5» сэгнэлтэ:

- үзэжэ байһан зохёолойнгоо текст тон найнаар мэдэжэ, табиһан түсэбэй ёһоор темээ гүнзэгыгөөр харуулжа, бэшэһэн зүйл, ханал бодолоо батаар үндэһэлжэ, жэшээгээр баримталһан, темээ зүбөөр харуулхын тула литературна материал найнаар эблүүлэн шүүмжэлжэ, нэгэдхэжэ, тобшолол хэжэ шадахадань;

-удхадань тааруулһан хайн стильтэй; зүб литературна хэлээр бэшэгдэһэн байхадань;

- хэлэлгын нэгэн гү, али хоёр алдуу хэһэн; удхын талаар багашаг эли бэшэ зүйл гаргаһан байхадань табиха;

«4» сэгнэлтэ:

- табиһан түсэбэй ёһоор темээ яһала дүүрэнээр удхалжа, литературна материал хайн мэдэхэ байһанаа харуулжа, зохёолойнгоо бэшэшье хэрэгтэй материал хэрэглэжэ, ханал бодолоо үндэһэлжэ, тобшолол ба согсолол хэжэ шадахадань;

- удхын 2-3 алдуу гаргаһан, темэһээ хажуу тээшэ халта хазагайрһан. 3-4 хэлэлгын дутагдал гаргаһан байхадань табиха.

«3» сэгнэлтэ:

- темэ гол түлэб харуулагдаад, бүхы дээрээ зүбшүү байбашье, нэгэ талаһаань харуулһан гү, али темээ гүйсэд харуулжа шадаагүй, найруулан бэшэхэдээ текстын удхаар зарим тэды алдуу гаргаһан, темэ хазагайруулагдаһан, тобшолол ба согсолол хэжэ шадаагүй байхадань;

- литературна материал яһала гуримтайгаар найруулһан аад, зүгөөр зарим ханал бодолоо һамарһан, урда хойнонь оруулһан байхадань;

- удхын талаар 4-5 дутуу зүйл, хэлэлгын талаар дүрбэһөө дээшэ бэшэ алдуу гаргаһан байхадань табиха.

«2 сэгнэлтэ»:

- темээ хүсэд харуулжа шадаагүй, түсэбөө баримталаагүй, зохёолой текст тулноураар мэдэхэ, зарим үйлэ огтолон мэдэхэгүй дээрэһээ, дутуу бэшэһэн, ямаршье тобшолол, согсолол хээгүй, ханал бодолоо текстын материалаар баримталаагүй, юрэнхыгөөр бэшэжэрхиһэн байхадань;

- зохёолгын хубинууд хоорондоо һулаар холбогдоһон, бэшэһэн материалаа бодолгүйгөөр эблүүлэн байхадань;

- тулюур хэлэтэй, огто таарахагүй хэлэнэй алдуунуудые гаргаһан байхадань табиха.

Энэ тайлбари бэшэг соо үгтэһэн дурадхалнуудые багша бэелүүлхэдээ, һурагшадайнгаа наһа, бэлэдхэл, мэдэсэ, шадабари харадаа ябан ажаллаха. Сээжэлдэхэ зохеолнууд багшын үзэмжөөр үгтэхэ гэжэ хараалагдана.

Тус ажалай программа 1 жэлдэ зохёогдоо, неделидэ 2 час үгтэнэ. Багша «Календарна – тематическа түсэблэлгэдэ» хубилалта оруулха эрхэтэй.

Багшын хэрэглэхэ методическа литература

«Буряад литература», 5 класс, С.Д. Будаев, Ц.С. Жанчипова, Д.Х. Митупова- Улаан-Удэ, «Бэлиг» хэблэл, 2011 он

Методическа дурадхалнууд. Буряад литература, 5 класс, С.Д. Будаев, Ц.С. Жанчипова, Д.Х. Митупова- Улаан-Удэ, «Бэлиг» хэблэл, 2011 он

Л.Ц. Халхарова. XX зуун жэлэй эхин үеын буряад уран зохеол: хрестомати – Улаан-Удэ: «Бэлиг» хэблэл, 2009 он.

Региональный стандарт начального и основного общего образования по бурятскому языку как государственному языку Республики Бурятия. – Улан-Удэ: «Бэлиг», 2009 он.

«Мүнгэн дуһалнууд» 5-6 классуд «Электронная книга бурятской литературы»

Бурятский героический эпос «Гэсэр» «Электронная книга бурятской литературы», Улан-Удэ.

Һурагшадай уншаха литература

«Буряад литература», 5 класс, С.Д. Будаев, Ц.С. Жанчипова, Д.Х. Митупова- Улаан-Удэ, «Бэлиг» хэблэл, 2011 он.

С.Г. Осорова. «Мүнөө үеын буряад уран зохеол» (XX зуун жэлэй һүүл – XXI зуун жэлэй эхин). Хрестомати. – Улаан-Удэ: «Бэлиг» хэблэл, 2010 он.

Доржиев С.Д. «Эмнин байгаа мүшэмнай», рассказы. – Улан-Удэ 2010 он

«Мүнгэн дуһалнууд» 5-6 классуд «Электронная книга бурятской литературы»

Бурятский героический эпос «Гэсэр» «Электронная книга бурятской литературы», Улан-Удэ.

Түсэблэлгэ. 6-дахи анги

№	Сэдэб	Саг
	I четверть	22
1	Оршол	1
2	Уран зохеол-үгын искусство мүн	1
	АРАДАЙ АМАН ЗОХЁОЛ	
3	Онъһон ба хошоо үгэнүүд	1
4	Таабаринууд	1
5	Буряд арадай аман зохеолой ёһо гуримай поэзи	1
6	Тоонто тайха, милаан, хорюул сээр тухай	1
7	Домог- үльгэр тухай ойлгосо	1
8	Дэлхэйн бии болоһон тухай	1
9	Үльгэр тухай ойлгосо	1
10	Аламжа Мэргэн (үльгэрһөө хэһэгүүд)	1
	Нийтэ монголой уран зохеол	
11	Оюун тулхюур	1
12	Һургаалай зохеолнууд тухай	1
	Сажа Бандида Гунгаажалцан	
13	Сайн үгэтэй эрдэнийн сан субашад (зохеолроо хэрэгууд)	1
14	Мэргэн һайниие мэдэхэ тухай	1
15	Ухаатай зониие мэдэхэ тухай	1
16	Муу зониие мэдэхэ тухай	1
17	Найн ба муу хоерые мэдэхэ тухай	1
18	Муу ябадалые мэдэхэ тухай	1
19	Юрын юумые мэдэжэ ябаха тухай	1
20	Юрын ажабайдалай асуудалнуудые мэдэхэ тухай	1
21	Юрын ябадалые мэдэхэ тухай	1
22	Номоор ябаха ёһо журам тухай	1
	II четверть	12
23	Ринчен Номтоев «Аршаанай дуһал» гэһэн тайлбари зохеол тухай	1
24	Заан хулгана хоер	1
25	Галандага шубуун	1
26	Хухэ зүһэтэй унэгэн	1
27	Булудхаһаа тодхортоһон бооһэнууд	1
28	Арьяатанай хаан арсалан борохон туулай хоер	1
29	Худагай һохор баха	1
30	Хаан хубуун бирманай хубуун хоер	1
31	Шэдитэ хуур (зохеоһоо хэһэгүүд)	1
32	Шубуун дэгэлтэ	1
33	Хэнтэг убгэн ба гэнэн хугшэн	1
34	Арсалан һарлаг хоер	1
	III четверть	16
	XX-дох зуун жэлэй буряд уран зохеол	

35	Уянга гу, али уянгата зохоёл тухай	1
36	Пейзажна уянга	1
37	Хэлэнэй уран аргууд	1
38	Зэргэсүүлгэ. Эпитет	2
39	Метафора. Олицетворени	2
	Эхэ орон	
40	В.К.Петонов «Минии Росси»	1
41	Б.Д.Абидуев «Сонхоор малайһан һара»	1
42	Д.З.Жалсараев «Эхэ тухай дуун»	1
43	Үргэлжлһэн зохоёл тухай Ц-Д.Ж-Б.Дамдинжапов «Юрын юрын эхэ»	1
44	С.С.Цырендоржиев «Шобоодой» (хөөрөөнһөө хэһэгүүд)	1
45	Л.Д.Тапхаев «Фермын ухибууд»	1
46	Ц.Р.Галанов «Хугжэм»	1
47	Ч.Ц.Цыдендамбаев «Шэнэ байшаан»	1
48	Хани нухэсэл. Ч.Ц.Цыдендамбаев «Талын аадар»	1
	IV четверть	22
49	Ж.Б.Балданжапон «Алханын нюусанууд» (туужаһаа хэһэгүүд)	1
50	Бэлэдхэл ба замда гаралга	1
51	Энэ юун гээшэб?	1
52	Байгаалин таабари	1
53	Үүдэн сүмын дэргэдэ	1
54	Уршагта һүни	1
55	Алханын орой оодэ	1
56	Юун энэһэн байгааб	1
57	Хододоо сугтаа	1
58-59	Турэл нютагай байгаали. С.Н.Номтоев «Эдэбхи» (туужаһаа хэһэгүүд)	2
60-61	Г-Х.Базаржапова-Дашеева «Зунай үдэшэ»	2
62	«Нара хулээнэб»	1
63-64	Басни тухай ойлгосо. Б.Б.Базарон «Эрдэмтэ эрбээхэй»	2
65	Э.С.Манзаров «Золдоо хатарһан зомгоон»	1
66	Ц.Ц.Дондогой «Гэр тухай баллада»	1
67	Хүүгэдэй драматическа буряад уран зохоолой онсо шэнжэнүүд	1
68	М.Ж.Батоин «Хүхэ зүһэтэй үнэгэн»	1
69	Творческо практикум	1
70	Жэлэй дүн гаргалга	1

Буряад литератураар һурагшадай мэдэсэ, шадабариды табигдаха гол эрилтэнүүд.
(Требования к уровню подготовки учащихся)

Турагшад иимэ юмэнүүдые гол түлэб мэдэхэ ёһотой:

— үзэһэн зохоолойнгоо нэрые, автор тухай;

— шудалан үзэһэн зохоолойнгоо гол үйлэнүүдые (сюжет), геройнууд, үйлэдэгшэ нюурнууд, тэдэнэй хоорондохи харилсаа холбоон тухай;

— портрет, пейзаж, эпитет, метафора тухай гол ойлгосонууд ба тэдэнэй

язануудые; программаар хараалагдаһан сээжэлдэхэ ёһотой зохоолой хэһэгүүдые,

шүлэгүүдые. Турагшад иимэ юмэ хэжэ шадаха ёһотой:

- уран зохёолшын зохёол соогоо зураглаһан зурагыг ухаан сэдхэлдээ бии болгожо;
- үзэжэ байһан зохёолой шухала үйлэнүүдые (эпизодые) бэшэ үйлэнүүдһээн илгажа;
- зохёол соохи үйлэнүүдэй болоһон шалтагааниие, тэрэнэй хойшолон, сагыг элирүүлжэ;
- үзэжэ байһан зохёолой хэлэнэй уран аргуудые, байгаалиин үзэгдэлнүүдые, зураглаһан зураглалнуудые текст сооһоо илгажа;
- зохёолой геройдо еерын хэлэһэн үгэ, хэһэн хэрэг, үйлэ дээрэ үндэһэлһэн характеристикэ үгэжэ.
- уран зохёолой болоод хрестоматиин текст зүбээр, ходорхойгоор уншажа;
- сээжэлдэһэн зохёол уранаар, тодоор уншажа;
- багашаг ба ехэ эпическэ зохёолнуудай хэһэгүүдые тобшоор, удхадань дүтэрхыгээр, түүбэрилэн хеерэжэ, найруулан (изложени) бэшэжэ;

— шудалан үзэжэ байһан зохёолоор еерынгес һанамжа зохёолго (сочиненибодомжо) болгон бэшэжэ; багшын табиһан асуудалда дүүрэн харюу үгэн хеерэжэ, бэшэжэ, зохёолой герой тухай рассказ зохёожо;

— эпическэ зохёолоор гү, али тэрэнэй таарамжатай хэһэгээрнь түсэб табижа; — еерынгес дураар шэлэжэ уншаһан зохёол тухайгаа еерынгес һанамжые хэлэжэ, уран зураашадай зураһан зураг, хараһан кино тухай мүн һанамжяа хэлэжэ, хеерэжэ шадаха. Турагшадай мэдэсэ, шадабари, дадал сэгнэхэ хэм.

(Критерии и нормы оценки знаний, умений, навыков обучающихся) .

Һурагшадай ямар мэдэсэтэй, шадабаритай ба дүршэлтэй болоһые, буряад литератураар хэр зэргэ бэлэдхэлтэй болоһые зүбээр элирүүлхэ байһан соонь шалгаха гээшэ гол зорилго болоно.

Зохёолгын ехэ багань (түсэбгүйгээр) гол түлэб иимэрхүү байха: VI класста — нюур хахадһаа бага бэшэ, һурагшадай үгэһэн аман харюуда сэгнэлтын тэмдэг табихадаа, багша иимэ гол эрилтэнүүдые хүтэлбэри болгон абаха:

1. үзэжэ байһан зохёолой текстын удха мэдэлгэ, уран һайханайнь талые, идейнэ удхыень ойлголго, һайнаар уншажа, хеерэжэ шадалга.
2. Зохёол соо харуулагдаһан үйлэнүүдэй (эпизодуудай) хоорондохол холбоо, геройнуудай хэһэн хэрэг, үйлэ, хэлэһэн үгэ г. м. элирүүлэн хэлэжэ шадалга.
3. үзэһэн зохёолойнгоо идейнэ-эстетическэ удха элирүүлхын тулада хэрэглэгдэдэг уран һайханай зэбсэгүүдэй үүргыг ойлголго.
4. Шэнжэлэл хэхэдээ, класстаа үзэһэн гү, али еерее уншаһан зохёолоо хэрэглэжэ шадалга.
5. Олониитын тэмсэл болоод үе сагай гол эрилтыг хараадаа абан, уран зохёол шэнжэлжэ шадалга. Зохёол тухай мэдэхэ болоһон, ойлгоһон юумээ сэбэр литературна хэлээр хэлэжэ шадалга; харюу зүбээр үгэлгэ; класс бүхэндэ уранаар, тодо һонороор, ходорхойгоор уншалга, тийхэдээ VI класста — нэгэ минута соо 10-һаа доошо бэшэ,, “Таба” гэһэн

сэгнэлтын тэмдэг үзэж байсан зохёолойнгоо текстын удхыг тон найнаар, бүхээр, гүнзэгийгээр ойлгоноо харуулхадань; геройнуудай ба үйлэдэгшэ нюурнуудай абари зан, хэһэн хэрэг болоод тэрэнэй ямар удхатай байһыг ойлгоноо хэлэжэ, хеэрэжэ шадаха байхадань; ходорхойгоор хеэрэжэ, хэлэжэ шадаха байхадань табиха.

“Дүрбэ” гэһэн сэгнэлтын тэмдэг зохёолой текст яһала найнаар, гүнзэгийгээр, мартахагүйгээр ойлгоһон байхадань; геройнуудай ба үйлэдэгшэ нюурнуудай абари зан, хэһэн хэрэг болоод тэрэнэй ямар удхатай байһаар ойлгоһоноо хэлэжэ, хеэрэжэ шадаха байхадань; уран зохёолой шэнжэлэл хэхэдээ, хэлэһэн һанал бодолоо үндэһэлхын тула текст соохи зүйлнүүдые хэрэглэжэ шадаха байхадань; сэбэр лигерагурна хэлээр хэлэжэ, хеэрэжэ шадаха байхадань табиха. Гэбэшье һурагша үгэһэн харюу соогоо нэгэ-хоёр бага зэргын алдуу гаргажа болоно.

“Гурба” гэһэн сэгнэлтын тэмдэг үзэжэ байсан зохёолойнгоо текстын гол түлэбыень дунда зэргээр мэдэһэн, ойлгоһон байхадань; зохёолой уран найханайнь болоод үзэл бодолой удхыень тайлбарилхадаа, геройнуудай абари зан, хэһэн хэрэгүүдые ойлгоһоноо хэлэжэ шадаха байхадань; уншажа, хеэрэжэ шадаха шадабариинь һайн бэшэ байхадань табиха.

“Хоёр” гэһэн сэгнэлтын тэмдэг зохёолой удхын шухала асуудалнуудыг тулюураар мэдэхэдэнь, лигерагурна хэлэнэйнь эгээ ахир, уншалгын тулюур, уншаха, хеэрэхэдэе ехэ ядалдадаг байхадань табиха.

“Нэгэ” гэһэн сэгнэлтын тэмдэг багшын асуудалда харюусахадаа, зохёолой удхаар юушь мэдэхэгүйгээ, уншаха, хеэрэхэ дүршэлэйнь тон ахир, тулюур байхадань табиха.

Зохёолгын түлээ “Таба” гэһэн сэгнэлтын тэмдэг: үзэжэ байсан зохёолойнгоо текст тон найнаар мэдэжэ, табиһан түсэбэйнгээ ёһоор темээ гүнзэгийгээр харуулжа, бэшэһэн зүйлнүүдээ, һанал бодолоо батаар үндэһэлжэ, жэшээнүүдээр баримталһан байхадань; темээ зүбээр харуулхын тула лигерагурна материалаа найнаар эблүүлэн шэнжэлжэ, нэгэдхэжэ, тобшолол хэжэ шадахадань; удхадань тааруулһан һайн найруулгатай; зүб лигерагурна хэлээр бэшэгдэһэн байхадань: нэгэн гү, али хоёр алдуу хэһэн; удхын талаар багашаг, эли бэшэ зүйл гаргаһан байхадань табигдаха.

Зохёолгын түлээ “Дүрбэ” гэһэн сэгнэлтын тэмдэг: табиһан түсэбэйнгээ ёһоор темээ яһала дүүрэнээр удхалжа, лигерагурна материалаа һайн мэдэхэ байһанаа харуулхадань, мүн зохёолгодоо ондоо бэшэшье шухала материал хэрэглэхэдэнь, хэлэхээ һанаһан һанал бодолоо үндэһэлжэ, тобшолол ба согсолол хэжэ шадахадань; удхадань тааруулһан һайн найруулгатэй, зүб лигерагурна хэлээр бэшэгдэһэн байхадань; удхын бага сага хоёр-гурбан алдуу гаргаһан, темэһээ хажуу тээшээ гаран алдаһан, гурба дүрбэн хэлэнэй дутагдал гаргаһан байхадань табигдаха.

Зохёолгын түлээ “Гурба” гэһэн сэгнэлтын тэмдэг:

темынь гол түлэбынь харуулагдаад, бүхы дээрээ зүбшүүгээр харуулһан байбашье һаа, нэгэ талаһаань харуулһан гү, али темээрээ дүүрэн бэшэ харюу үгэһэн, найруулан бэшэхэдээ, текстын удхаар зарим тэды алдуу гаргаһан, темэһээ гараһан байхадань; тобшолол ба согсолол хэхэ шадабариинь тулюуршаг байхада; удхын талаар дүрбэ-табан дутуу зүйлнүүдые, хэлэнэй талаар дүрбэһе дээшэ бэшэ алдуу гаргаһан байхадань табиха.

Зохёолгын түлээ “Хоёр” гэһэн сэгнэлтын тэмдэг:

темээ хүсэд харуулаагүй, түсэбее баримталаагүй, зохёолой текст тулюураар, һэбхээр мэдэхэ байһанаа харуулһан, зарим үйлэнүүдые тэрэ тушаа һамаргажа байжа, дутуугаар бэшэһэн, ямаршые тобшолол, согсолол хээгүй, һанал бодолоо текстын материалаар баримталаагүй, юрэнхыгээр бэшэжэрхиһэн байхадань; зохёолгын хубинуудайнь хоорондоо һулаар холбогдоһон, бэшэһэн материалаа тэрэ тушаа бодолгүйгээр эблүүлһэн байхадань;

тулюур хэлэтэй, огто таарахагүй хэлэнэй ехэ алдуунуудые гаргаһан байхадань табиха.

Зохёолгын түлсе “Нэгэ” гэхэн сэгнэлтын тэмдэг:

темээ огтолон харуулаагүй, һанал бодолоо найруулан бэшэжэ шадаагүй, зохёолой удхаар юушые мэдэхэгүй байһанаа гэршэлһэн байхадань;

“Хоёр” гэхэн сэгнэлтын тэмдэгэй алдуугай тоодо орходоо, олоор алдуу гаргаһан байхадань табиха.

Хэрэглэгдэхэ һуралсалай методическа хангалта.

- 1 Дампилова Х.Д. Буряад литератураар тестнүүд
- 2 Ошоров Д.Д. Уран үгын абдарһаа.2005 Улан-Удэ
- 3 Ошорова С.А. Буряад аман зохёол, 2005 Улан-Удэ
- 4 Ускеева В.Ш., Цыренова Ц.Б. Турэлхи литература, 6 класс Улан-Удэ
- 5 Цыренова Б.Б., Батуева М.Ш. Булагай эхин ,2007, Улаан –Удэ
6. Шойдоков Д-Ц.Ш Буряад литература, 7 класс Улан-Удэ

Хэрэглэгдэхэ литература

- Б. Мунгонов. Дархита нуурай эзэн.
- Г. Дашабылов. Хун сагаан хурьгамни.
- А. Бадаев. Самоледууд.
- А. Жамбалон. Баатарай зам.
- Л. Тапхаев. Сэнхир хасуури.
- Б. Ябжанов. Хун шубууд
- Б. Жанчипов. Уулын нарһад.
- Х. Намсараев. Аляа Балдан..
- Ц. Номтоев. Зүгы ба сэсэг.

Сээжэлдэхэ зохёолнууд.

- Э-Х.Гальшиев “Бэлигүүн толи” (хэһэгүүд)
- Б.Д. Абидуев “Сонхоор Малайһан һара”
- Г.Х.Базаржаповна –Дашеева “Зунай үдэшэ”
- Ш-Х.А.Базарсадаева “Турэлхи хэлэн”
- Д.Р.Доржиева “Нүүдэл түүдэгүүд” (отрывок)

Түсэблэлгэ. 7-дохи анги

№	Сэдэб	Сар
	I четверть	18
1	Оршол	1
	АРАДАЙ АМАН ЗОХЁОЛ	
2	Түүхэ домогууд	1
3	«Балжан хатан гэхэн түүхэтэ домог»	1
4	«Балжан хатан» гэхэн домогой удхын ба уран найханай анализ	1
5	«Бабжа Барас баатар» гэхэн домог тухай	1
6	«Бабжа Барас баатар»	1
7	Творческо практикум: Түрэл нюутагайм домогууд	1
	НУРГААЛАЙ УРАН ЗОХЁОЛ	
8	Эрдэни Хайбзун Галшиев – буряад арадайнгаа шэдитэн	1
9	«Бэлиг-үн толи» - шэдитэ зүйл мэтэ	1
10	Творческо практикум: Хамтадаа бидэ юунһээшье сухарихагүйбди	1
	БУРЯАД АРАДАЙ ХVIII-XIX ЗУУН ЖЭЛНҮҮДЭЙ БЭШЭМЭЛ ЗОХЁОЛНУУД	
11	Буряад арадай XVII-XIX зуун жэлнүүдэй бэшэмэл зохёолнууд	1
12	Вандан Юмсуновой ажаябууга, зохёолго. «Эрдэмтэ Соохор моритой Эрилтэй хаан»	1
13	Эрилтэй хаанай гэрээд үгэ. Долоон хорото хүбүүдэй дүрэнүүд	1
14	Алтан Шаа Мүнгэн Шаа хоёрой хуби заяан	1
15	Эрдэмтэ Соохор мориной, тэнгэришүүлэй шэдитэ үүргэ	1
16	«Эрдэмтэ соохор моритой Эрилтэй хаан» гэхэн үльгэрөөр хэшээл-проект	1
17	Творческо практикум; Арадай аман зохёол ба уран найханай литература соо хүниие, тэрэнэй абари зан зураглалга	1
18	Классһаа гадуур уншалга	
	II четверть	
	БУРЯАД УРАН ЗОХЁОЛ	14
	Түрэл хэлэн	
19	Н.Г. Дамдинов. «Түрэл хэлэн, түрэнэн дайда»	1
20	Д.А. Улзытуев. «Буряад хэлэн»	1
21	Б. Батхуу. «Аялгата найхан буряад хэлэмни»	1
	Хүн	
22	Д.Ц. Дамбаев. «Хүн тухай дуун»	1
23	Г.Ц. Дашабылов. «Талын хүн»	1
24	М.Ж. Самбуев. «Минии таабай»	1
25	Ц-Д.Х. Хамаев. «Худалшан», «Мэхэшэн»	1
26	Литературна теори. Роман тухай ойлгосо	1
27	Ч.Ц. Цыдендамбаевой намтар ба зохёохы зам. «Банзарай хүбүүн Доржо» гэхэн романай гол удха	1
28	Доржын хүршэнэр	1
29	Доржын багшанар	1
30	Мария Николаевна – энэрхы сэдхэлтэй эхэнэр	1
31	Хоёр баяр тоёолдобо	1
	III четверть	20

32	Творческо практикум: Р.С. Мэрдыеевэй «Доржо Банзаровай портрет» гэнэн зурагаар текст-зураглал бэлдэлгэ	1
33	Литературна теори. Туужа тухай ойлгосо	1
34	Д.О. Батожабайн намтар ба зохёохы зам. «Шалхуу Рабданай хөөрөөнһөө» гэнэн зохёолой гол удха	1
35	Уран зохёол мүндэлбэ	
36-38	Рабданай нүхэд ба тэдэнэй уршагта ябадалнууд. Колхозой ажабайдал үхибүүдэй хуби заяанда. «Хүн болохо багаһаа, хүлэг болохо унагадһаа»	3
39	Ц.Н. Номтоевой намтар ба зохёохы зам. «Шагжын хула» гэнэн зохёолой гол удха	1
40	«Наранай гараха зүг руу»	1
41	«Түрэл хүрэгтөө»	1
42	«Морин эрдэни» хэшээл-аяншалга	1
43	Творческо практикум: Морин эрдэниин дүрэ буряад уран зохёолдо болон «Шагжын хула» гэнэн туужа соо	1
44	Литературна теори. Хөөрөөн тухай ойлгосо	1
45	Б.Н. Ябжановай намтар ба зохёохы зам. «Хэрмэшэ» гэнэн зохёолой гол удха	1
46	Хэрмэшин эзэд	1
47	Дүрбэн хүлтэ нүхэрэй дүрэ	1
48	Творческо практикум: солбон Ринчиновэй «Хүлээлгэ» гэнэн зураг хэрэглэн, хүбүүнэй нэрэнээ эсэгэдэнь бэшэг бэшэлгэ	1
49	Ж.Т. Тумуновай намтар ба зохёохы зам. «Талын бүргэд» гэнэн зохёолой гол удха	1
50	Мохшошгүй зориг – дундаршагүй дуран	1
51	Творческо практикум: Ц. Номтоевой «Шагжын хула», Б. Ябжановай «Хэрмэшэ» болон Ж.Тумуновай «Талын бүргэд» гэнэн зохёолнуудай геройнууд тухай «Эхэ ороноо хамгоалгын Агууехэ дайнай үеын геройнуудай онсо шэнжэ»	1
52-53	Хэлэлгэ хүгжөөлгэ	2
	IV четверть	
54	Литературна теори. Поэмэ тухай ойлгосо	1
55	Н.Г. Дамдинов. «Талын дуун»	1
56	Хэлэлгэ хүгжөөлгэ. Жаргал гээшэ юун бэ?	1
57	Творческо практикум: А.Т. Твардовскиин «Василий Тёркин» гэнэн поэмэ болон энэ «Талын дуун» гэнэн поэмэнүүдые зэргэсүүлгэ. Эдэ хоёр авторнуудай онсо шэнжэ харуулалга	1
58	Литературна теори. Хошон үгэ болон сатира тухай ойлгосо	1
59-62	Ц.Г. Шагжинай намтар ба зохёохы зам. «Будамшуу» гэнэн зохёолой гол удха	4
63	Ц.Г. Шагжинай «Будамшуу» гэнэн зүжэг – шог зүжэглэмэл зохёол	1
64-65	Творческо практикум: Ц. Шагжинай «Будамшуу» гэнэн зохёолтой адли шанартай бусад зохёолнуудын	2
66-68	Класһаа гадуур уншалга	3
69	Проект «Нютагаймнай уран зохёолшод»	1
70	Жэлэй дүн гаргалга	1

ТАЙЛБАРЫ БЭШЭГ

«Буряад литература» гэхэн курсын ажалай программа хадаа Россин Федерациин хуралсалай Министерствын тогтоолнууд дээрэ үндэхэлжэ зохёогдоһон хуралсалай программа болоно:

- Федерального закона «Об образовании в Российской Федерации» от 29.12.2012 г;
- Закона Республики Бурятия от 13.12.2013 № 240-V «Об образовании в Республике Бурятия»;
- Закона Республики Бурятия от 10 июня 1992 г. №221-ХП«О языках народов Республики Бурятия» (с изменениями и дополнениями);
- Федерального государственного стандарта основного общего образования (утвержден приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 17 декабря 2010 г. № 1897 «Об утверждении и введении в действие федерального государственного образовательного стандарта основного общего образования» (зарегистрирован в Минюсте России 6 февраля 2015 г., рег. номер 35915);
- приказа Министерства образования и науки Российской Федерации от 29.12.2014 г №1644 «О внесении изменений в приказ Министерства образования и науки Российской Федерации от 17 декабря 2010 г №1897 «Об утверждении федерального государственного стандарта основного общего образования»;
- приказа Министерства образования и науки Российской Федерации от 31.12.2015 № 1577 «О внесении изменений в федеральный государственный образовательный стандарт основного общего образования, утвержденный приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 17 декабря 2010 г. № 1897» (Зарегистрирован в Минюсте России 02.02.2016 № 40937);
- Федеральных перечней учебников на 2017/2018 учебный год (утверждены приказом Минобрнауки России от 31 марта 2014 г №253 (ред. от 08.06.2015) с изменениями на 26 января 2016 года «Об утверждении федерального перечня учебников, рекомендуемых к использованию при реализации имеющих государственную аккредитацию образовательных программ начального общего, основного общего, среднего общего образования»);
- СанПиНа 2.4.2.2821-10 "Санитарно-эпидемиологические требования к условиям и организации обучения в общеобразовательных учреждениях"» (утверждены постановлением Главного государственного санитарного врача Российской Федерации от 29 декабря 2010 г. №189, зарегистрированным в Минюсте России 3 марта 2011 г., рег.номер 19983)
- Примерной основной образовательной программы основного общего образования протокол №1/15 от 08 апреля 2015 г;
- Основной образовательной программы основного общего образования МБОУ «Торская средняя общеобразовательная школа»;
- Устава МБОУ «Торская средняя общеобразовательная школа».

Тус хүдэлмэри хадаа Россин Федерациин хуралсалай Министерствын тогтоолнууд дээрэ үндэхэлжэ зохёогдоһон хуралсалай программа болоно: 2012 оной «Россин Федерациин хуралсалай хуули», хургуулиин Устав г.м.

Гэхэтэй хамта арадай аман зохёол аман үгын, уран найханай литература бэшэмэл үгын искусство, тиимэһээ уран зохоёл зохоходоо, уран хурса, шэмэг удхатай үгэ гол түлэб аргуудай нэгэн болоно гэжэ нурагшадтаа хододоо хануулжа байха гэжэ программа зохёогшо дурадхана. /С.Ж. Балданов «Буряад нургуулин программа. Буряад литература. V-XI классууд»/.

Нүгөө талаһаа, уран зохёол хүн тухай, тэрэнэй доторой байдал, хүниие тойрон байһан оршон байдал, байгаали, хүнэй ажабайдал, арад зоной ажаמידарал г.м. тухай зохёогдоһон байдаг. Бодото юумэнүүд, үнэн болоһон үйлэ хэрэгүүд, бодото байдал уран зохёолой, уран найханай литературы үндэһэн боложо хэрэлэгдэдэг. Уран зохёолшо бодото байдал дээрэ үндэһэлжэ, тэрэниие ханажа ухаан бодолойноо хүсөөр, ханаагаараа тэрэниие уран гоё болгожо, ном соогоо уран найханаар, гоёор зохёогдоһон байдал бии бодгодог. Энэ байдалын үнэн бодото байдалда адлирхуу байдаг. Тиимэһээ нурагшадта ойлгуулха шухала гэжэ хараалагдана.

Уран найханай литература гү, али уран зохёол шудалан үзэлгын гол **зорилгонууд** гэбэл:

- уран найханай литература хүнэй, хүн түрэлтэнэй ажаמידаралда тусхай нуури эзэлдэг, тэдэнэй хүгжэлтэдэ айхабтар ехэ шанартай гэжэ ойлгуулха;
- уран найханай литература шудалан үзэлгэ хадаа түрэл арадынгаа ба бэшэшье арадуудай соёл болборсол, ёһо заншал ойлгожо абалгын тусгаар арга гэжэ ойлгуулха;
- искусствын этико-эстетическэ компонент байгуулха гуманитарна ойлгосонуудые тайлбарилжа үгэхэ;
- уран зохёол уншаха дуратай болгохо, гоё найхание наринаар ойлгодог мэдэрэл хүмүүжүүлхэ;
- бодото байдал, ажабайдал ба искусство, оршон тойроние зүбөөр сэгнэжэ, тэдэндэ үнэтэй сэнтэйгээр хандахые нургаха;
- аман ба бэшэмэл хэлэлгэдэ нургаха, тэрэниие хүгжөөхэ;
- нурагшад уран найханай зохёол зүбөөр, хүсэд дүүрэнээр хадуужа абаха, шэнжэлжэ, сэгнэжэ нураха гол түлэб теоритико- литературна, эстетическэ ойлгосонуудтай болохо ёһотой.

Уран найханай литература зүбөөр, хүсэд дүүрэнээр, гүнзэгыгөөр ба өөрынгөө ажаמידаралда тухатайгаар ойлгожо абахын тула нурагшадые ойлгомжын аппараттай болгохо. Ушар иимэһээ программа дотор литературы теоридо онсо анхарал хандуулагдана.

7 классай литературы курс нурагшадые уран зохёол абьяастайгаар уншаха дуратай, ходорхойгоор, тодо зүбөөр уншаха шадабариинь хүгжэхэ, уншаһан зохёолоо ухаандаа буйлуулан, удхыень зүбөөр элирүүлэн ойлгодог, һонирходог болгохоһоо гадна нурагшадтай зохёол шудалан, шэнжэлэн үзэхэ эхин дадалнуудые бүридүүлхэ, түрэлхи литература тухайгаа юрэнхы мэдэсэтэй болгохо гэһэн зорилгонуудые табина.

7 класста буряад литературы программа соо оруулагдаһан зохёолнууд бүхыдөө эхинһээ адаг хүрэтэр уншагдахаһаа гадна, шэлэгдэн абтаһан эпическэ зохёолой зарим хэһэгүүд уншагдахаар хараалагдана. Зохёолой удха тухай хөөрэлдөөн, эхин шатын шэнжэлэл хэжэ нуралга имагтал литературна текст дээрэ хүдэлэлгэһөө эхитэй. Тиимэ дээрэһээ эндэ нурагшад тахандан хэлэхэ багшы нүгэдэ тусгаар эрилтэ табигдана.

Уран зохёолой гол удха, байгуулга, хэлэ зүбөөр ойлгуулха, нурагшадтай ханал бодол зүбөөр бүрилдүүлхэ, ухаан бодолоо хэлэжэ нургаха хэрэгтэй. Класс бүхэндэ хэлэ хүгжөөлгөөр тусгаар саг хараалагдана.

Энэ программа зохёогдоходоо, баазова теоретико- литературна ойлгосонууд дээрэ үндэһэлжэ, тэдэниие гол принцип болгон байгуулагдаа. Класс бүхэндэ өөр өөрын баазова теоретико – литературна ойлгосо онсологдоо гэбэл иимэ:

7- дохи класста – герой – характер - образ.

Иигэжэ 7-дохи класста теоретико- литературна ойлгосонуудые үгэлгэ хадаа урда жэлнүүдэй программанууд соо хэрэглэгдэдэг байһан тематическа, хронологическа болон историко- литературна принципүүдтэ харша бэшэ, харин хэрэгтэй нэмэринь болоно. Нурагшад ганса историко- литературна бэшэ, мүн баһа теоретико-литературна талаар мэдэсээ үргэдхэхэ бэшэ, харин литературы теорёор һайн баазова ойлгосонуудтай байха ёһотой. Уран һайханай литература үзэлгэ, тэрэниие шэнжэлэлгэ теорико- литературна ойлгосонуудтэйгөөр бэлүүлэгдэдэггүй. Тиимэһээ тэдэнэр теоретическэ ойлгосо мэдэсэнүүдые ба уран зохёол шудалан үзэлгын шухала зэмсэг болоно.

Тус программа 7 класста литература үзэлгын гол шэглэлнүүдые иигэжэ тодорхойлжо үгэнэ:

7- дохи класс - уран һайханай литературы үгын искусство гэжэ шэнжэлэн үзэлгэ болоно.

Нурагшадые **литература үзэлгын талаар** нургахын тула ямар **зорилгонууд** табигданаб гэбэл иимэ:

7-дохи класста –эстетическэ анализ хэжэ нургалга.

Литература шудалан үзэлгэ 7- дохи класста ехэ удха шанартай.

Энээндэ анхаралаа хандуулха хэрэгтэй. Юуб гэхэдэ, 7-дохи класста нурагшадай урда жэлнүүдтэ ойлгожо абаһан мэдэсэ, шадабари бүридхэгдэжэ ябталагдана ба нурагшадые историко - литературна курс үзэлгэ ябталагдана.

Тус программа дотор түрүүшынхиеэ буддын шажанай нургаал, тэрэнтэй нягта холбоотой бурхан багшын нургаалнууд дээрэ үндэһэлжэ зохёогдоһон зохёолнууд оруулагдаа. Гэбэшье шажан мүргэл тухай ганса дунда классудта үзөөд үнгэрхэ бэшэ, харин Буддын шажанай, бөө мүргэлэй нургаалнуудые бүхы классуудта дурдажа, нурагшадта һануулжа, мэдүүлжэ байха хэрэгтэй.

Программа дотор нилээн ехэ нуури арадай аман зохёолнуудта үгтөө. Юуб гэхэдэ, энээнгүйгөөр литературы асуудалнууд, илангаяа уран һайханай ёһо заншал, литературна хүгжэлтын, ментальна ёһо заншалнууд г.м. хүсэд һайнаар ойлгогдохогүй. Гэхэтэй хамта уран һайханай литература хадаа арадай аман зохёолой үргэлжэлэл гэжэ хэлэхэдэ болоно. Мүнөө үеын литературна зохёолнууд аман зохёолнуудгүйгөөр бэшэгдэнэгүй.

Нурагшадай үргэн дэлисэтэй байхын хажуугаар, түрэл литератураһаа һайнаар ойлгожо абахын тула программа дотор буряад литературада бии болоһон шэнэ зохёолнууд оруулагдаа. Хуушан программанууд соо, номууд соо байһан зарим зохёолнууд гаргагдаһан, зариманиинь классуудаар һэлгэгдэн үгтэһэн байна. Коммуникативно- творческо ажалнуудые хэрэглэжэ болохо байна.

Түсэблэһэн үрэ дүнгүүд үзэхэ нуралсалай курста

Үхибүүнэй өөрын хүгжэлтын дүнгүүд (личностные результаты) – өөрын ба хүнүүдэй ажабайдалда түрэл хэлэн ямар үүргэтэйб гэжэ ойлгоно (хэлэнэй аргаар хажуудахи хүнтээ харилсанаб, бэшэмэл текстын удха үзэнэб гэжэ ойлгоно), хүнэй аман ба бэшэгэй хэлэлгын онсо өөрэ байһые ойлгоно (аянга, хэлэлгын темп, үгэнүүдэй болон сэглэлтын тэмдэгүүдэй үүргэ).

Бэээ гуримишуулаад ябаха шадабари (регулятивные УУД):

- багшатаһаа хамта хэшээлэйнгээ зорилго табиха;

- хэшээлдээ юу хэһэнээ хойно хойноһоонь тоолохо;
- юу хэхэ гээшэбиб гэжэ уридшалан хэлэхэ;
- өөрынгөө, нүхэдэйнгөө, классайнгаа ажал багшатаяа сугтаа урид зохёогдоһон критеринүүдээр шалгахэ;
- багшын үгэһэн түсэбөөр, алгоритмаар хүдэлжэ шадаха.

Оришон тойрониие шудалха шадабари (познавательные УУД):

- номоор хүдэлхэ (номой гаршагай, тусгаар тэмдэгүүдэй үүргэ ойлгохо);
- зураг хаража гү, али текст уншажа, асуудалнуудта харюу олохо;
- багшатаяа болон нүхэдтээ хамта дүн гаргахэ;
- үгөөр хэлэгдэһэн ойлгосо схемэ, таблица, модель болгохо. Тиин һөөргэнь модель соо харуулаатай ойлгосо үгөөр хэлэхэ;
- текстын удха дамжуулха.

Харилсаха шадабари (коммуникативные УУД):

- өөрынгөө һанаа бодол аман хэлэлгээр, тиихэдэ багахан текст зохёожо, бэшэгэй хэлэлгээр харуулха;
- хажуудахи хүнүүдээ шагнаха, тэдэнэй хэлэһэниие ойлгохо;
- уран гоёор уншаха, хөөрэхэ;
- классайнгаа үхибүүдтэй, багшатаяа яагаад ажалаа эмхидхэхэ, ямар журамууды сахи́ха тухайгаа хэлсэхэ;
- хоёр хоёроороо, бүлэг бүлэгөөр хүдэлхэ, тиихэдэ олон ондоо «тушаал» бэе дээрээ абаха: ударидагшын, даабари дүүргэгшын, бэшээшын г.м.

Буряад хэлээр шадабари (предметные УУД):

Тус программа соо һурагшад гол түлэб иимэнүүд **онол шадабаритай болохо** гэжэ хараалдагдана:

- үзэг бэшэгэй талаар зүбөөр, алдуугүйгөөр ба удхатайгаар (удхыень ойлгожо) уншаха онһон аргатай, дадалтай болохо;
- уран хурсаар уншаха шадабаритай болохо;
- уран зохёолые сюжетно- композиционно нэгэдэл гэжэ хадуужа абаха;
- уран зохёол дотор авторыень, тэрэнэй зохёол соо зураглагдаһан геройнуудта ба үйлэ хэрэгүүдтэ, ушарнуудта, уншагшадта хандалгы ойлгожо абаха;
- уран зохёол дотор этическэ, социальна- историческа ба нравственна- философско проблематика илгаруулха шадабаритай болохо;
- уран зохёолые ба тэрэнэй хубинууды хаба соогоо бэе даагаад анализ хэхэ шадабаритай болохо;
- уран зохёолдо үндэһэ баримтатай эстетическэ сэгнэлтэ үгэжэ шадаха;
- уран зохёолые соёл болон ёһо заншалтай холбожо, тайлбарилха шадабаритай болохо;
- диалог ба монолог зүбөөр хэрэглэжэ, хэлэжэ шадаха болохо;
- элдэб янзын бэшэмэл ажалнууды бүтээхэ шадабаритай болохо;
- шэнжэлгын ажалнууды хэхэ шадабаритай болохо.

Һурагшад гол түлэб иимэ юумэнүүды мэдэхэ ёһотой:

- уншажа байһан зохёолойngoо автор тухай, номой нэрын удха тайлбарилга;
- уран зоһеолшоной намтарһаа тон шухала мэдээнүүды;
- уран зохёолой текстнүүды;
- шудалан үзэжэ байһан зохёолой герой болоод гол үйлэдэгшэ нюурнууд тухай, зохёол соохи шухала үйлэнүүды мэдэхэһээ гадна, тэдэнэй хоорондохи харилсаа холбоонууды, типическэ удха шанар;

- уран зохёол бэшэхэ гол шухала аргууд, зураглалай янзанууд, зохёолой темэ, идей, гол удха, уран зохёолой геройнууд, сюжет г.м. литературна теориhoо ойлгосонуудые;
- байгуулгын (композициин) шухала онсо янзануудые, хэлэнэй зураглан тодорхойло арга хэрэгсэлнүүдые;
- программын эрилтын ёhoор сээжэлдээн шүлэгүүдые, эпическэ зохёолой хэһэгүүдые;
- литературна зан абари (характер), литературна тип, романтизм, реализм гэһэн ойлгосонуудай шухала шэнжэнүүдые г. м.

Нурагшад мэдэсэ шадабарин гол эрилтэнүүд

Нурагшад иимэ юумэнүүдые хэжэ шадаха ёhotoй:

Тус программа соо нурагшад гол түлэб иимэнүүд **онол шадабаритай болохо** гэжэ хараалдагдана:

- үзэг бэшэгэй талаар зүбөөр, алдуугүйгөөр ба удхатайгаар (удхыень ойлгожо) уншаха оньһон аргатай, дадалтай болохо;
- уран хурсаар уншаха шадабаритай болохо;
- уран зохёолые сюжетно- композиционно нэгэдэл гэжэ хадуужа абаха;
- уран зохёол дотор авторыень, тэрэнэй зохёол соо зураглагдаһан геройнуудта ба үйлэ хэрэгүүдтэ, ушарнуудта, уншагшадта хандалгыё ойлгожо абаха;
- уран зохёол дотор этическэ, социальна- историческа ба нравственна- философско проблематика илгаруулха шадабаритай болохо;
- уран зохёолые ба тэрэнэй хубинуудые хаба соогоо бэеэ даагаад анализ хэхэ шадабаритай болохо;
- уран зохёолдо үндэһэ баримтатай эстетическэ сэгнэлтэ үгэжэ шадаха;
- уран зохёолые соёл болон ёho заншалтай холбожо, тайлбарилха шадабаритай болохо;
- диалог ба монолог зүбөөр хэрэглэжэ, хэлэжэ шадаха болохо;
- элдэб янзын бэшэмэл ажалнуудые бүтээхэ шадабаритай болохо;
- шэнжэлгын ажалнуудые хэхэ шадабаритай болохо.

Буряад литературын хэшээлдэ нурагшад нһандань болон ухаан бодолдонь тааруулжа, мэдэсэ, шадабариде табигдаха гол эрилтэнүүд

Нурагшад гол түлэб иимэ юумэнүүдые мэдэхэ ёhotoй:

- уншажа байһан зохёолойноо автор тухай, номой нэрын удха тайлбарилга;
- уран зохоолшоной намтарһаа тон шухала мэдээнүүдые;
- уран зохёолой текстнүүдые;
- шудалан үзэжэ байһан зохёолой герой болоод гол үйлэдэгшэ нюурнууд тухай, зохёол соохи шухала үйлэнүүдые мэдэхэһээ гадна, тэдэнэй хоорондохе харилсаа холбоонуудые, типическэ удха шанар;
- уран зохёол бэшэхэ гол шухала аргууд, зураглалай янзанууд, зохёолой темэ, идей, гол удха, уран зохёолой геройнууд, сюжет г.м. литературна теориhoо ойлгосонуудые;
- байгуулгын (композициин) шухала онсо янзануудые, хэлэнэй зураглан тодорхойло арга хэрэгсэлнүүдые;
- программын эрилтын ёhoор сээжэлдээн шүлэгүүдые, эпическэ зохёолой хэһэгүүдые;
- литературна зан абари (характер), литературна тип, романтизм, реализм гэһэн ойлгосонуудай шухала шэнжэнүүдые г. м.

Нурагшад иимэ юумэнүүдые хэжэ шадаха ёhotoй:

- уран зохёолшын зохёол соогоо бэшэһэн уран зураглалые хөөрөжэ;
- уран зохёолшын зураглаһан зурагыё ухаан бодолдоо, сэдхэлдээ бии болгожо;

- үзэжэ байһан зохёолой гол шухала үйлэнүүдые (эпизодуудые), үйлэдэгшэ нюурай хэлэһэн үгэ, хэрэг г.м. бусад олон юрын үйлэнүүдһээ илгажа;
- зохёол соохи үйлэнүүдэй болоһон шалтагааниие, сагые, тэрэнэй хойшолонгые элирүүлжэ;
- үзэжэ байһан зохёолой хэлэнэй уран аргуудые, байгаалиин зураглалнуудые текст сооһоо илгажа;
- зохёолой идейнэ болоод уран найханай талые харуулалгада сюжетэй зүйлнүүдэй (үйлын хүгжэлтын эхин, үйлын уялдалга, үйлын хүгжэлтын эгээл дээдэ шата) үүргэ болон гол проблематика элирүүлжэ;
- үзэгдэжэ байһан зохёолнуудай байгуулгын (композициин) зүйлнүүдые илгажа;
- зохёолой удха задалан харуулхадаа, геройн үүргэ ба геройдо үгэһэн авторай сэгнэлтэ эли тодо болгожо;
- зохёолой геройнуудай өөр өөрын ба бултандань хабаатай шэнжэнүүдые тодорхойлон, характеристикэ үгэжэ, тэдэндэ авторай ямараар хандажа байһые элирүүлхэ зорилготойгоор геройнуудые зэргэсүүлжэ;
- уран зохёолнуудай текст лирическэ, эпическэ, драматическа жанрай байһаарнь тэдэниень хараадаа абажа, тодоор, уранаар уншажа;
- уран зохёолой геройнуудта характеристикэ үгэхэ сложно түсэб табижа;
- үзэжэ байһан зохоолой геройнууд тухай, тэдэндэ авторай ямараар хандажа байһые хараадаа абан, хурагша бүхэнэй, бүхы хурагшадай зэргэсүүлһэн аман гү, али бэшэмэл өөрын бодомжолготой найруулга (сочинени- рассуждени) зохёожо;
- монологическа хэлэлгэ найнаар хэрэглэжэ, өөрынгөө һанамжа ойлгосотойгоор хэлэжэ, тэрэнээ ойлгуулжа, баримталжа, хамгаалжа;
- түсэб табижа, тэрэ тоодо тезиснэ түсэб, мүн литературна - критическэ статьянуудаар конспект бэшэжэ;
- нэгэ гү, али хэдэн материалнууд дээрэ үндэһэлэн, литературна темээр элидхэл, соноскол (сообщени) гү, али реферат бэлдэжэ;
- үзэһэн зохёолоор гү, али хэдэн зохёолнуудаар проблемнэ шэнжэтэй аман ба бэшэмэл бодомжолготой сочинени (сочинени- рассуждени), тэрэ тоодо зэргэсүүлһэн характеристикэ зохёожо, мүн литературна ба публицистическэ темэнүүдээр бодомжолготой сочинени зохёожо;
- литературын асуудаонуудаар бэшэһэн хүдэлмэринүүдээр тезисүүдые ба конспектнүүдые табижа;
- бэеэ даагаад уншаһан номоор, хараһан кинофильмүүдээр, теледамжуулгануудаар, зүжэгүүдээр, уран зурагуудаар, шагнаһан хүгжэмөөр рецензи гү, али һанамжа бэшэжэ;
- уншаһан номой справочна аппарат, мүн литературна терминүүдтэй словарь, шэнэ толинуудые хэрэглэжэ г.м.

Мүнөө үедэ шабинарай бэе махабад бэхижүүлхэ, элүүр энхые сахиха тухай асуудал гол асуудал болоод байна. Тиймэһээ энэ хуралсалай программаар үзэгдэхэ материал үхибүүдэй ухаан бодол болон наһандань таарамжатайгаар зохёогдонхой.

Багша творческо хандажа, хурагшадайнгаа наһа, бэлэдхэл, мэдэсэ, шадабари хараадаа абан ажаллаха ёһотой. Сээжэлдэхэ зохёолнууд класс бүхэндэ багшын үзэмжөөр үгтэхэ гэжэ хараалагдана.

Тус ажалай программа тематическа, социально- историческа, хронологическа, историко- литературна, теоретико – литературна принципүүдые баримталжа байгуулагдаа.

Түсэблэлгэ. 8-дахи анги

№	Бүлэг	Хэшээлэй сэдэб	Үгтэһэн саг
1	Арадай аман зохеол.	Буряад арадай дуунууд	1
2		Тэргынгээ хольсоогой хиисээндэ	1
3		Нүхэр	1
4		Арбаадхан сэргэ	1
5		Арадай дуунуудай байгуулга	1
6		Үрээлнүүд	1
7		" Абай Гэсэр хүбүүн" эпосхээ хэһэгүүд	1
8		Буряад үльгэрнүүд	1
9		Абай- Гэсэрэй дүрэ	1
10		«Абай-Гэсэр хүбүүн» үльгэрэй композици	1
11		Эпосэй поэтикэ	1
12		Гүн Сакба тухай	1
13		Түүхэлхэн хөөрөөнүүд	1
14		Шалгалтын ажал. Тест	
15	Ниитэ монголой уран зохеол	Монголой нюуса тобшо	1
16		Монголой нюуса тобшо гэһэн зохеол тухай	1
17		Монгол Уласай байгуулга тухай	1
18		Шалгалтын ажал. Тест.	1
19	Буряад арадай 18-19 зуун жэлнүүдэй бэшэмэл зохеолнууд	Дамба-Даржаа Заяев	1
20		«Замай тэмдэглэлнүүдхээ»	1
21		Будда Рабданов	1
22		Худалдаа наймаан, түбэд эхэнэрнүүд	1
23		Замай тэмдэглэлнүүд.	1
24		Хэлэлгэ хүгжөөлгэ. Зохеолго бэшэлгэ	1
25	20-дохи зуун жэлэй 1-дэхи хахадай буряад уран зохеол	Б.Б.Барадин (Самандабадра)	1
26		Буряад-монголой уг гарбалай домог	1
27		Х.Н.Намсараев	1
28		Цыремпил (туужаһаа хэһэгүүд)	1
29		Туужа тухай ойлгосо	1
30		Ц.Д.Дондубон (Ц.Дон)	1
31		Хиртэһэн нара	1
32		Реализм	1
33		Уран зохеол соохи геройн сэдхэлэй байдал (психологизм)	1
34		Шалгалтын ажал	1

35	20-дохи зуун жэлэй 2-дохи хахатай буряад уран зохиол	Ж.Т,Тумунов	1
36		Халуун зүрхэн	1
37		Дайн арадай болон хүнэй ажабайдалда	1
38		А.Д.Балдаев	1
39		Сэргэ	1
40		Уянгата шүлэгэй сюжет	1
41		К.Ш.Цыденов	1
42		Хээрэ	1
43		Автор –хөөрэгшэ	1
44		Ц.Р.Галанов	1
45		Эсэгийн хүбүүн	1
46		Хэлэлгэ хүгжөөлгэ «Минии аба»	1
47		Ц.Ц.Дондогой	1
48		Эхэ тухай поэмэ	1
49		Поэмэ тухай ойлгосо	1
50		М.Ж.Самбуев	1
51		Аласай замда юрөөнэб	1
52		Сонедэй түүхэнэ	1
53		Шалгалтын ажал	1
54		Ц-Д.Д.Дондокова	1
55		Шулуунууд дуулана	1
56		Зохиол соо үнгэрхэн ба мүнөө үе саг зураглалга	1
57		Б.Н.Ябжанов	1
58- 59		Эртын шүүдэр	2
60		Арадай аман зохиолой заншалуран зохиолдо хэрэглэлгэ	1
61		Д.О.Эрдынеев	1
62- 63		Түбэргөөнтэнэй хүбшэргэй	2
64		Хөөрөөнүүдэй цикл	1
65		Буряад уран зохиол соохо нравственна үндэнэ тухай	1
66		Л.Д.Тапхаев	1
67		Андалдашагүй баялиг	1
68		А.Г.Лыгденов	1
69		Нюдэнэй аршаан (хөөрөөн)	1
70		Жэлэй дүн гаргалга.	1

ТАЙЛБАРИ БЭШЭГ

Буряад (түрэлхи) уран зохиол 8-дахи ангида үзэхэ программа Холбоото Уласай болбосоролой гүрэнэй стандартда (саашадаа ФГОС), Юрэнхы болбосоролой гол программада (саашадаа ПООП) үндэнэлжэ, мүнөө үеын хуралсалай эрилтэнүүдые дүүрэн хангаха зорилготойгоор шэнэлэгдэжэ зохиогдонхой. Тус программа ФГОС-ой, ПООП-ой гол удхыень тайлбарилан, түрэлхи хэлэнэй хэшээлэй хүсөөр ургажа ябаа үетэндэ эрдэм

болбосоролой үндэнэ хууриие гүнзэгыгөөр ба бата бэхеэр үгэхэ, тэдэниие ажабайдалдаа хэрэглэхэ дадал шадабаритай болгохо, хүгжэлтын юрэнхы үзэл бодолтойгоор хүмүүжүүлхэ уялгатай. Түрэлхи уран зохеол үзэхэ программа жэшээтэ болоно, тиихэдээ авторска программа болон ном худар зохёогшодто түшэглэхэ хууринь болохо зэргэтэй. Гэхэтэй хамта жэшээтэ программын гол байгуулга олон жэлэй туршада буряад хэлэ заалгын үедэ бии болоһон дүй дүршэлтэй нягта холбоотой, хэлэнэй, тэрэниие хэрэглэлгын талануудые яһала дүүрэнээр харуулна. Энэ программа бээлүүлхын тула гол түлэб халбаринуудые үзэхэ часуудай хубаарилга багсаагдажа үгтэнхэй. Тиимэхээ хуралсалай материал эмхидхэлгэ, тэрэнэй байгуулга, хубарил, ангяар (классаар) хубаарилга авторска программанууд соо хубилгагдаха зэргэтэй.

Программын байгуулга Буряад уран зохеолой жэшээтэ программа гурбан хубиһаа бүридэнэ: тайлбари бэшэг; бүридэл, байгуулга ба удха (хуралсалай час гол түлэб халбаринуудаар багсаамжалагдаһан хубаарилгатайгаар); үндэнэн хургуули дүүргэгшын бэлэдхэлэй хэмжээнэй эрилтэнүүд болон хурагшадай мэдэсэ, шадабари, дадал сэгнэхэ хэм.

1992 оной июниин 10-да баталагдаһан «Буряад Уласай арадуудай хэлэнүүд тухай» Хуулиин ёһоор буряад хэлэн гүрэнэй хэлэнүүдэй нэгэн болоод байхадань, тус хэлэндэ олониитын, арад зоной, тэрэ тоодо залуушуулай, хурагшадай хандалга нилээд гүнзэгырнэ. Тиимэхээ багшын үүсхэлдэ, зохёохы ажалда үргэн харгы гаргагдана. Түрэлхи уран зохеол хадаа хурагшадай оршон тойронхи байдалые ойлгоходо, гол үүргэ дүүргэхэхээ гадна, арадайнгаа түүхэ, аман зохёолойнь баялиг, ёһо заншал, соёл болбосорол – эдэ бүгэдэндэ түшэглэн, үхибүүдые хургажа, хүгжөөжэ, хүмүүжүүлжэ, буряад үндэнэ яһатанай гүнзэгы мэдэрэл бүрилдүүлхэ оньһон арга болоно гээшэ. Түрэлхи аман ба бэшэгэй хэлэтэй болоһон, харилсажа шадаха, ажабайдалдаа, ниитын болон ажахын хэрэгтэ түрэлхи хэлээ хэрэглэжэ хураһан хүн хадаа ухаан бодолоо дээшэлүүлхэ, ниигэмдэ боложо байһан хубилалтануудые бата бэхеэр даажа абаха, ажабайдалаа зүбөөр эмхидхэхэ, тиигээдшые түрэл хэлэндэ наринаар хандажа, сэбэрээр сахиха зэргэтэй. Буряад уран зохеолой программын удха компетентностнэ шэглэлдэ (гуримда) үндэнэлжэ бүридхэгдэнхэй. Тэрэнэй ёһоор 5-9-дэхи ангинуудта буряад уран зохеол үзэхэдөө, харилсаанай талаар, хэлэ шэнжэлхэ (лингвистическэ), хэлэнэй талаар, үндэнэн соёлой талаар шадабари олгохо, хүгжөөхэ зорилготой. Харилсаха талаар шадабари: хэлэлгын, тэрэнэй бүхы янзануудайнь (шагналга, уншалга, хэлэлгэ болон бэшэлгэ), аман ба бэшэмэл хэлэлгэ хүгжөөлгэ, харилсаанай элдэб ушар (оршон) болон байдалда хэрэглэхэ гол дадал шадабаринуудтай болгохо. Лингвистическэ, хэлэнэй талаар шадабари: хэлэн тухай, ниигэмэй хүгжэлтэдэ хэлэнэй үүргэ, буряад хэлэнэй хүгжэлтын шатанууд, литературна болон нюотаг хэлэн тухай шухала мэдээ олгохо, хэлэ бэшэгэй эрдэм тухай, буряад хэлэ шэнжэлдэг эрдэмтэд тухай юрэнхы ойлгосотой болгохо, литературна хэлэнэй (орфоэпическэ, лексическэ, грамматическа,

бэшэгэй дүримэй) ёһо гурим баримталжа хургаха, үхибүүдэй үгын сан баяжуулха, грамматическа аргуудые хэрэглэжэ хургаха, хэлэнэй үзэгдэл болон баримтануудые шэнжэлжэ, шүүмжэлжэ шадаха болгохо. Үндэһэн соёлой талаар шадабари: түрэл хэлэн гэшэ арадай соёл болбосорол дамжуулдаг арга гэхэн ойлгосо бүридхүүлхэ, хэлэнэй болон түүхын нягта холбоон тухай, үндэһэн буряад хэлэнэй онсо шэнжэ тухай гүнзэги мэдэрэлтэйгээр хүмүүжүүлхэ, буряад хэлэлгын ёһо гурим (этикет) хэрэглэжэ, ондоо яһанай хүнүүдтэй харилсаха шадабаритай болгохо. 5-9-дэхи ангинуудта буряад хэлэнэй халбаринуудые (фонетикэ, лексикэ, грамматика г.м.) заахадаа, хэлэнэй түхэлнүүдэй хэрэглэлгын онсо шэнжэнүүдтэй танилсуулхадаа, буряад литературна хэлэнэй нормонуудта хургахадаа, нэн түрүүн хурагшадай хэлэлгэ хүгжөөлгэдэ анхаралаа хандуулха хэрэгтэй. Юундэб гэхэдэ, мүнөө үедэ буряад хэлэн нилээд орёо байдалда, илангаяа литературна хэлэнэй нормонуудай бэхижэжэ, хүгжэжэ байһан үедэ заагдажа байна. Тиихэдэ хэлэлгын соёлой асуудал шангадхагданхай байха зэргэтэй. Буряад уран зохиолой хэшээлнүүд литературна хэлэнэй норма баримталха, аман болон бэшэмэл түхэлөөр өөрынгөө һанал бодол зүбөөр болон сүлөөгөөр дамжуулха, буряад ёһо гуримаар харилсажа шадаха хурагшадые хүмүүжүүлхэ, хүгжөөхэ зэргэтэй.

Буряад уран зохиол заалгын зорилгонууд:

- Түрэл литература үндэһэн соёлой нэгэ хуби, буряад арадай харилсаха гол арга гэжэ ойлгуулха; түрэл уран зохиол үеһөө үедэ дамжуулха хэрэгтэй гэхэн гүнзэги мэдэрэл хүмүүжүүлхэ;
- Буряад уран зохиол ажабайдалдаа, нийтын болон ажахын хэрэгтэ хэрэглэжэ хургаха, хэлэнэй аргаар харилсаха шадабаритай болгохо; хуралсалда хэрэгтэй юрэнхылэгдэһэн шадабари олгохо (зорилго табиха, ажаябуулгаяа түсэблэхэ, өөрыгөө хэлэлгын талаар хинаха, заһаха, мүлихэ шадабари; толи болон бусад газарһаа (тэрэ тоодо мэдээсэл тараадаг аргуудһаа, сахим юртэмсэһөө) мэдээсэл абаха, хубилгаха; текст шэнжэлхэ г.м.);
- Буряад уран зохиолой системын байгуулгыень, онсо шэнжэнүүдыень, ёһо гуримуудыень, стилиин онсонуудые мэдэхэ, ойлгохо; аман ба бэшэмэл хэлэлгэ хүгжөөлгэ, хэлэлгын янзлануудые элдэб ушар болон байдалда дүүрэн хэрэглэхэ, буряад хэлэлгын ёһо гурим (этикет) баримталха; үгын сан баяжуулха; хэрэглэхэ грамматическа аргуудые үргэдхэхэ; шудалһан эрдэм, дадал шадабаринуудаа үдэр бүрийн ажабайдалдаа, ажаябуулгадаа хэрэглэхэ шадабарияа мүлихэ.

Буряад уран зохиол үзэлгын дүнгүүд

Үндэһэн хургуули дүүргэхэ хурагшын буряад уран зохиол үзэхэдөө, өөрын хүгжэлтын дүнгүүд:

1. Буряад хэлэн буряад арадай үндэһэн соёл шэнгээһэн баялиг, хүнэй оршон тойронхи байдалыг шэнжэлхэдэ, оюун ухаанайнь, зохёохы болон хүн шанарай (моральна) шадабаринуудай хүгжэлтэдэ гол үүргэ дүүргэдэг гэжэ ойлгохо, мэдэрхэ;
2. Түрэл хэлэнэйнгээ уран найханиинь сэгнэхэ мэдэрэлтэй, түрэл хэлээрээ омогорхохо, хүндэлхэ, наринаар хандаха; хэлэнэйнгээ ариг сэбэрыг сахиха мэдэрэлтэй; түрэл хэлэн дээрээ харилсаагаа мүлхэхэ;
3. Хүнүүдтэй харилсаадаа, һанал бодолоо зүбөөр болон сүлөөгөөр дамжуулха үгын баян нөөсэтэй, шуудлан грамматическа (элдэб) дүримүүдыг хэрэглэхэ шадабаритай; өөрынгөө хэлэлгэ ажаглаад, өөрыгөө сэгнэхэ шадабаритай.

Буряад уран зохиол үзэхэдөө, үндэһэн һургуули дүүргэхэ һурагшын юрэнхы дүнгүүд:

1. хэлэлгын бүхы янзунуудынь (шагналга, уншалга, хэлэлгэ болон бэшэлгэ) хэрэглэжэ шадаха:

Шагналга болон уншалга:

- аман болон бэшэмэл мэдээсэлэй удхыг зүб ойлгохо (зорилго, үгүүлэлэй сэдэб, гол бодол; шухала болон нэмэлтэ мэдээсэл);
- элдэб стилиин болон янзын үгүүлэлнүүдыг уншаха үедөө уншалгын элдэб түхэлнүүдыг мэдэхэ (шэнжэлэлгын, танилсалгын, бэдэрэлгын, харалгын);
- элдэб стилиин болон янзын үгүүлэлнүүдыг шагнаад, зүб ойлгохо; шагналгын элдэб түхэлнүүдыг мэдэхэ (шэлэжэ шагнаха, танилсажа шагнаха, тодорхойлжо шагнаха);
- элдэб юумэнүүдһээ, тэрэ тоодо олондо мэдээсэл тараадаг аргуудһаа, һуралсалай компакт-дискһээ, Интернетһээ мэдээсэл абаха; элдэб янзын толи, справочна литература, тэрэ тоодо электронно түхэлтэй, сүлөөгөөр хэрэглэжэ шадаха;
- ямар нэгэ сэдэбээр хэрэгтэй мэдээсэл шэлэхэ, эмхидхэхэ аргуудыг мэдэхэ; өөрөө ямар нэгэ мэдээсэл бэдэрээд оложо шадаха; уншаһанаа, шагнаһанаа хубилгажа, зандань байлгажа, дамжуулжа шадаха;
- мэдээсэл удхын, стилиин, хэлэнэйнь онсонуудай талаһаа зэргэсүүлжэ, сасуулжа шадаха.

Хэлэлгэ болон бэшэлгэ:

- һуралсалай амяараа болон хамтаараа бэлүүлхэ ажарбуулгын зорилго табижа, алхамуудайнгаа һубарил тодорхойлжо шадаха, туйлаһанаа сэгнэхэ, тийхэдээ тэрэнээ аман ба бэшэмэл хэлэлгээр зүбөөр дамжуулжа шадаха;
- Хурямжалһан хэмжээгээр шагнаһан гү, али уншаһан үгүүлэл хүсэлдүүлхэ (түсэб, өөрынгөө үгөөр хөөрэлгэ, конспект, аннотаци);
- Харилсаанай зорилго, адресат, байдал ба оршон анхаралдаа абажа, элдэб стиль ба янзунуудай аман болон бэшэмэл үгүүлэл зохёохо;

- Аман ба бэшэмэл түхэлөөр өөрынгөө ханал бодолыг зүбөөр болон сүлөөгөөр дамжуулха, үгүүлэлэй хэбүүдые баримталха (зүй баримталга, удаа дараалхан журам, холбоо тогтоолго, сэдэбтэ тааруу г.м.) оршон тойронхиин үзэгдэлнүүд тухай, уншаһан, шагнаһан, хараһан тухайгаа ханал бодомжоёо зүбөөр, дүүрэн дамжуулха;
  - Монологой (хөөрэлгэ, зураглалга, бодомжолго; монологой элдэб түхэлэй суг хэрэглэлгэ) болон диалогой (баалалга, асуулга, ханамжаараа хубаалдалга, ёһо гуримай (этикетный) г.м.; диалогой элдэб түхэлэй суг хэрэглэлгэ);
  - Хэлэлгэдээ мүнөө үеын буряад литературна хэлэнэй зүб үгүүлгын (орфоэпическэ), лексическэ, грамматическа, стилиин шухала хэбүүдые (нормо) баримталха; бэшэгэй шухала дүримүүдые баримталха;
  - Буряад хэлэлгын этикэдэй хэбүүдые баримталжа, харилсаанда хабаадаха; хэлэлгэдэ хэлэнэй бэшэ аргуудые (нюурай хүдэлгөөн, – дохихо, зангаха г.м.) зүбөөр хэрэглэхэ;
  - Үдэр бүрийн харилсаанда болон хуралсалай ажаябуулгада өөрыгөө хэлэлгын талаар хинаха; өөрынгөө хэлэлгэдэ удхын талаһаа, хэлэнэй талаһаа зүб бурууень сэгнэхэ; хэлэлгын болон грамматическа алдуунуудые, дутуу дундануудые олохо, тэдэниие усадхаха; өөрынгөө үгүүлэлнүүдые заһаха болон мүлихэ;
  - багахан хэмжээнэй мэдээсэл, элидхэл, реферат бэлдээд, хурагшадай урда хөөрэхэ; дискусси, арсалдаанда баримталалгын элдэб арга хэрэглэн хабаадаха;
2. шудалхан эрдэм, дадал шадабаринуудаа үдэр бүрийн ажабайдалдаа, ажаябуулгадаа хэрэглэхэ шадабарияа хэрэглэхэ; түрэл хэлээ хэрэглэжэ, оршон тойрониие шэнжэлхэ; буряад хэлэ үзэхэдөө, хэлэнэй зүйлнүүдые шэнжэлхэ мэдэсэ, дадал шадабарияа бэшэ предметүүдые (ород хэлэн, хари хэлэн, уран зохёол г.м.) үзэхэдөө хэрэглэхэ (буряад хэлэ үзэхэдөө, шудалхан дадал шадабарияа бусад хэшээлнүүдтэй нягта холбоотойгойр шудалха хэрэглэхэ);
3. ямар нэгэ даабари сугтаа дүүргэжэ байхадаа, арсалдаанда, шухала асуудал зүбшэн хэлсэжэ байхадаа, тойроод байһан хүн зонтой харилсажа шадаха; буряад хэлэн дээрэхи жэнхэни харилсаанай хэбүүдые элдэб гуримтай (формальный), гуримгүй (неформальный) ушар болон байдалда, хүн зоной, арадуудай хоорондын харилсаанда хэрэглэхэ.

Буряад (түрэлхи) хэлэ үзэхэдөө, үндэһэн хургуули дүүргэхэ хурагшын буряад хэлээр шадабари:

1. хэлэнэй үүргэ тухай, буряад арадай үндэһэн хэлэн болохо, Буряад Уласай гүрэнэй хэлэнүүдэй нэгэн болохо, мүн буряад арадай хоорондоо харилсаха буряад хэлэнэй гол удха,

үүргэ тухай, арадай хэлэн болон соёлой таһаршагүй холбоо тухай, түрэл хэлэнэй хүнэй ажабайдалда, нийгэмдэ ямар удха оруулдаг тухай ойлгохо;

2. хүнэй болбосоролдо, хүмүүнлиг (хүн ухаанай/гуманитарна) эрдэм хургаалнуудай дунда түрэл хэлэнэй бэелүүлдэг үүргыг ойлгохо;

3. түрэл хэлэн тухай эрдэм хургаалай үндэһэ һууриенъ мэдэхэ, хэлэнэй һалбаринуудай болон нэгжэнүүдэй харилсаа холбоонъ ойлгохо;

4. лингвистикын гол ойлгосонуудыг мэдэхэ: лингвистикэ, тэрэнэй гол һалбаринуудынь; хэлэн болон хэлэлгэ, харилсаан, аман болон бэшэмэл хэлэлгэ; монолог, диалог, тэдэнэй янзануудынь, харилсаанай байдал болон оршон; яряанай хэлэлгэ, нийтэ толилолгын, албан хэрэгэй, эрдэм хуралсалай стильнүүд болон жанрнууд, уран һайханай зохёолой хэлэнэй онсо шэнжэнүүд; үгүүлэл; үгүүлэлэй янзанууд (хөөрэлгэ, зураглалга, бодомжолго); хэлэнэй шухала нэгжэнүүд, тэдэнэй хэлэлгэдэ хэрэглэлгын онсо шэнжэнүүд;

5. Буряад хэлэнэй лексикын болон фразеологиин арга боломжонуудыг мэдэхэ, хэрэглэжэ шадаха, буряад литературна хэлэнэй дүримүүдыг (орфоэпическэ, лексическэ, грамматическа, бэшэгэй) баримталха; хэлэлгын ёһо гурим мэдэхэ, тэрэниие аман болон бэшэмэл хэлэлгэдэ хэрэглэжэ шадаха;

6. Хэлэнэй шухала нэгжэнүүдыг, грамматическа категоринуудыг мэдэхэ, шэнжэлхэ, хэлэнэй нэгжэнүүдыг харилсаанай байдалтай зохисуулан хэрэглэжэ шадаха;

7. Үгыг элдэб талаһаа (абяанай, бүридэлэй, бии бололгын, удхын, хэлэлгын хубиин/морфологическа) шүүлбэрилжэ шадаха; холбуулал болон мэдүүлэлэй синтаксическа шүүлбэрихэхэ, үгүүлэл олон талаһаа шэнжэлхэ, тиихэдэ үгүүлэлэй шэнжэнүүдэйнъ, байгуулгынъ талаар, ямар янзада хабаатанъ хараха, хэлэнэйнъ онсо шэнжэ, хэлэлгыг тодо хурса болгоһонуран аргуудыг элирүүлхэ;

8. Адли удхатай үгэ, холбуулал болон мэдүүлэлэй үүргыг ойлгохо, хэлэлгэдэ хэрэглэжэ шадаха;

9. Түрэл хэлэнэйнгээ һайханиенъ мэдэрхэ, уран зохёол шүүмжэлхэдэ, хэлэнэйнъ һайханиие сэгнэжэ шадаха.

1-дэхи четверть		
№	Сэдэб	Саг
1	Оролто хэшээл. Литература, тэрэнэй хүнэй сэдхэлэй байдалда оруулдаг үүргэ. Уран зохёол – үгын уран найхан	1
2-3	XVIII-XIX зуун жэлнүүдэй буряад арадай бэшэмэл зохёолнууд. «Тобчи домуг» гэжэ бэшэмэл зохёол тухай. Буряад арад зониие гэгээрүүлхэ ажаябуулга. Александр Игумнов болон бусад гэгээрүүлэгшэд тухай	2
4	XX ЗУУН ЖЭЛЭЙ 1-дэхи ХАХАДАЙ БУРЯАД УРАН ЗОХЁОЛ Уянгата болон уянгата-үргэжэлхэн зохёол. Мүнхэ Сарьдаг (<i>Будажаб Цыренович Найдаков</i>) «Саянам», «Саяандаа»	1
5-6	Д. Дашинимаевай зохёохы зам тухай. «Тоёон» гэхэн шүлэг тухай. «Тоёон», «Мүнхэ харьдаг». Шүлэгэй ритм	2
7-8	Ц. Галсанов. «Табан таанараа магтанам», «Хэнгэргэ»	2
9-10	XX ЗУУН ЖЭЛЭЙ 2-дохи ХАХАДАЙ БУРЯАД УРАН ЗОХЁОЛ Д. Батожабай. «Багшашни хэн бэ?» (6 саг). «Нэрээ хухаранхаар, яһаа хухара», «Түрүүшын үдэрнүүд»	2
11-12	Д. Батожабай. «Багшашни хэн бэ?» «Хоёр атаман», «Жаргал гээшэ юун гээшэб?»	2
13-14	«Багшашни хэн бэ?» гэхэн туужа тухай, туужын байгуулга, сюжет. Зохёолой уран тодорхой зүйл	2
15-16	Хэлэлгэ хүгжөөлгэ (1-2). Д. Батожабайн «Багшашни хэн бэ?» гэхэн туужаар бэшэмэл хүдэлмэри	2
17	Класһаа гадуур уншалга (1). М. Самбуев. «Минии таабай», «Һайн даа, Урбаан таабай» гэхэн шүлэгүүд	1
18-22	Н. Дамдинов. «Өөрөө урдатнай энэб...» гэхэн статья. «Декабристын бэһэлиг» (5 саг). 1-дэхи бүлэг: «Ородой флодой түүхэ бэшэгшэ»	1
	Н. Дамдинов. «Дикабристын бэһэлиг». 2-дохи бүлэг: «Сибириин нүхэн хаалгануудаар»	1
2-дохи четверть		
	Н. Дамдинов. «Дикабристын бэһэлиг» 3-дахи бүлэг: «Сэлэнгэ мурэнэй эрьедэ»	1
	Н. Дамдинов. «Дикабристын бэһэлиг» гэхэн шүлэглэмэл драма тухай. Шүлэглэмэл зүжэг зохёол	2
23	Хэлэлгэ хүгжөөлгэ (3). Н. Дамдиновай «Дикабристын бэһэлиг» гэхэн зохёолоор бэшэмэл хүдэлмэри	1
24-29	Ц. Галсанов. «Саран хүхы» (6 саг). 1, 2-дохи бүлэгүүд	1
	Ц. Галсанов. «Саран хүхы» 3, 4, 5, 6-дахи бүлэгүүд	1
	Ц. Галсанов. «Саран хүхы» 7-8, 9, 10-дахи бүлэгүүд	1
	Ц. Галсанов. «Саран хүхы» 11, 12-дохи бүлэгүүд	1
	Ц. Галсанов. «Саран хүхы» гэхэн туужа тухай. Арадай аман үгэ уран зохёол соо	2
30-31	Хэлэлгэ хүгжөөлгэ (4-5). Ц. Галановай «Саран хүхы» гэхэн зохёолоор бэшэмэл хүдэлмэри.	2
32-33	Ч-Р. Намжилов. «Арбан табанай харын толондо...» гэхэн статьятай танилсалга. «Монголой дэбтэрһээ» («Монгол ороной морид хурдан», «Сагаан үнгэ найхан», «Урилдаан дээр») абтаһан шүлэгүүдэй удха болон уран аргууд	2
34	Класһаа гадуур уншалга (2). Ш. Нимбуев. «Эхын юрөөл»	1
3-дахи четверть		

35-41	Ц-Д.Хамаев. «Ута намарай сэсэг» (7 саг). «Уран зохёолшотой нүхэсэжэ ябаһандаа жаргалтайб» гэхэн статья. «Ута намарай сэсэг» (туужа). 1-дэхи бүлэг.	1
	Ц-Д.Хамаев. «Ута намарай сэсэг» 2, 3-дахи бүлэгүүд	1
	Ц-Д.Хамаев. «Ута намарай сэсэг» 4, 5-дахи бүлэгүүд	1
	Ц-Д.Хамаев. «Ута намарай сэсэг» 6-дахи бүлэгүүд	1
	Ц-Д.Хамаев. «Ута намарай сэсэг» 7-дохи бүлэгүүд	1
	Ц-Д.Хамаев. «Ута намарай сэсэг». Бухаади үбгэнэй дүрэ. Хүн ба байгаали. Туужын уянгата үндэһэн	1
	Ц-Д.Хамаев. «Ута намарай сэсэг». Туужын байгуулга, сюжет	1
42-43	Хэрэлгэ хүгжөөлгэ (6-7). Ц-Д. Хамаевай «Ута намарай сэсэг» гэхэн зохёолоор бэшэмэл хүдэлмэри	2
44	Класһаа гадуур уншалга (3). Б. Ябжанов «Эхэ шоно»	1
45-46	Д-Д. Мункоевой намтар, зохёохы зам. «Эхэ тухай дуун». Уянгата-үргэлжэлһэн зохёол (2 саг)	2
47-51	М. Осодоев. «Ууган хүбүүн». М. Осодоев тухай. «Ууган хүбүүн» туужа. «Эхирдэг хаһа» гэхэн бүлэг (5 саг)	1
	«Ууган хүбүүн»: «Бүхэ барилдаан», «Уулзалга» гэхэн бүлэгүүд	1
	«Ууган хүбүүн»: «Түрэл нютагһаа холо», «Баатарай нэрые мүнхэлһэн бэшэгүүд» гэхэн бүлэгүүд	1
	«Ууган хүбүүн». «Баатаарай нэрые мүнхэлһэн бэшэгүүд» гэхэн бүлэг	1
	«Ууган хүбүүн». Тобшолол. Владимир Бильдушкиновой дүрэ. Баримтата туужа	1
52	Хэлэлгэ хүгжөөлгэ (8). М. Осодоевой «Ууган хүбүүн» гэхэн зохёолоор бэшэмэл хүдэлмэри	1
53-60	Б. Шойдоков. «Дайсанай ара талада» (8 саг). Уран зохёолшын намтар болон зохёохы зам. «Дайсанай ара талада» романай 1-дэхи бүлэгэй 1-дэхи хэһэг	1
	«Дайсанай ара талада»: 1-дэхи бүлэгэй 2, 3-дахи хэһэгүүд	1
	«Дайсанай ара талада»: 2-дохи бүлэгэй 1-дэхи хэһэг, 3-дахи бүлэгэй 1-дэхи хэһэг	1
4-дахи четверть		
	«Дайсанай ара талада»: 5-дахи бүлэгэй 1-дэхи хэһэг, 6-дахи бүлэгэй 3-дахи хэһэг, 7-дохи бүлэгэй 1-дэхи хэһэг	1
	«Дайсанай ара талада»: 8-дахи бүлэгэй 1-дэхи хэһэг, 9-дахи бүлэгэй 6-дахи хэһэг	1
	«Дайсанай ара талада»: 10-дахи бүлэгэй 1, 3-дахи хэһэгүүд, 12-дохи бүлэгэй 3 хэһэг	1
	«Дайсанай ара талада»: 13-дахи бүлэгэй 1, 2-дохи хэһэгүүд, 14-дахи бүлэгэй 2-дохи хэһэг, 15 бүлэгэй 1, 2, 3-дахи хэһэгүүд	1
	«Дайсанай ара талада»: 16-дахи бүлэгэй 1, 4-дэхи хэһэгүүд, 17-дохи бүлэгэй 1, 2, 4, 5-дахи хэһэгүүд. Роман тухай ойлгосо	1
61-62	Хэлэлгэ хүгжөөлгэ (9-10). Б. Шойдоковой «Дайсанай ара талада» гэхэн зохёолоор «Дайн хүнэй ба арад зоной ажабайдалда», «Хүн онсо байдалда» гэхэн сэдэбүүдээр бэшэмэл хүдэлмэри	2
63-67	Б. Эрдынеевэй намтар болон зохёохы зам (5 саг). «Хазаар хара хаһал» (2 үйлэтэй хүгжэмтэ комеди), 1-дэхи үйлэ	1
	«Хазаар хара хаһал»: 1-дэхи үйлэ	1
	«Хазаар хара хаһал»: 2-дохи үйлэ	2
	«Хазаар хара хаһал»: Тобшолол. Шог зүжэглэмэл зохёол	1
68-69	Класһаа гадуур уншалга (4). Ц. Шагжинай «Будамшуу» гэхэн комеди	2

70	Жэлэй дүн гаргалга	1
Хамта		70

Тайлбари бэшэг

Буряад нургуулийн программаар 9 класста неделидэ 2 час, жэлдэ 68 час болоно. Программа дотор 14 зохеолнуудай 11-ниинь шэнэ, урдандаа гзэгдэжэ байгааггй зохеолнууд. Эдэ зохеолнууд удхаараашье, уран найруулгаараашье онсо орео зохеолнууд. Илангаяа орео хгндэ зохеолнууд гэхэдэ, Ц.Д. Дондоковагай «Шулуунууд дуулана» Н. Дамдиновой «Декабристын бэһэлиг», Д. Эрдынеевэй «Ехэ уг», А. Ангархаевай «Мүнхэ ногоон хасуури».

Программын хүлдэ үгтэһэн мүнөө үеын уран зохеолшодой, поэдгдэй зохеолнуудые шудалан гзэхэ гэһэн эрилтэ табигданхай. Тээд эдэ зохеолшод тухай материал тон бага. Уран зохеолшодой творческо зам тухайгаа хэлэхын урда тээ, учебник соо уран зохеолшын гол тглэб проблематика тодорүүлһан богонихон цитатанууд үгтөөтэй. Энэнь ехэ һонин юм. Зохеол бгрийн урда тээ тэрэнэй гол бодол тодорүүлха гэһэн асуудалнууд гтгэһэн байна. Энэ һурагшадай зохеол уншахада, бодолтойгоор, тусхай шэглэлтэйгээр уншахадань тухатай. Зохеолнуудай шухала бглэгүүд үгтэһэн байна, харин оруулагдаагүй бүлэгүүдэй удха хуряангыгаар үгтөө.

Гол зорилгонууд:

1. Уран зохеол соо үгтэһэн геройнуудые үзэхэдөө, хүнэй шанар шэнжэ, тэрэнэй ухаа сэдхэлэй байдал, һайхан үйлэ хэрэгыень, ажабайдалайнь харгы зам, һайн ба муу талануудыень гүнзэгыгөөр шүүлбэри хэжэ харуулха.
2. Уран зохеол үзэхэдөө, мүнөө үе сагай байра байдалтай холбохо шухала.
3. Уран зохеолнуудай уран һайханайнь бгхы талануудые, найруулгынь онол арга, онсо шэнжэнгдые элирүүлжэ үгэхэ гол зорилгонуудай нэгэн болоно.

Һурагшад иимэнүүд юүмэ мэдэхэ еһотой:

1. Литература ажабайдал хоерой хоорондохи холбоо.
2. Уран зохеолнуудай текстнүүдые.
3. Сюжет, байгуулгын (композициин) онсо янзануудые.
4. Үзэгдэһэн зохеолнуудай гол үйлэдэгшэ нюурнуудай типическэ удха шанар.
5. Литературна абари зан (характер), литературна тип, реализм гэһэн ойлгосонуудай шухала шэнжэнүүдые.

Эрдэм һуралсалай түсэб

XX зуун жэлэй 1 – дэхи хахадай буряад литература 1 ч.

Уянгата болон уянгата – үргэлжэлхэн зохёол. 3 ч.

Шүлэгмэл зохёолнууд 4 ч

Ц.Дон «Брынзын санха» гэхэн туужа тухай 7 ч

Ц.Жимбиев «Гал могой жэл» гэхэн роман тухай 9 ч.

Шог зүжэгмэл зохёол 5 ч

Литературна хараа шэглэл болон үе саг 12 ч.

XX зуун жэлэй 2- дохи хахад - буряад литературыын хүүгжэлтын алтан үе 3 ч.

Б. Ябжанов «Эхэ шоно» Туужа 3 ч.

Ц. Галанов «Саран хухы» 8 ч

Д.Р. Батожабай «Багшашни хэн бэ?» 8 ч

XX зуун жэл. Хубисхалай ба дайнай үе. 9 ч.

Класчаа гадуур уншалга 5

Хамта – 102 час

Литература:

1. Буряад нургуулиин программа. Бэлиг, 1994, 2001.
2. С. А Ошорова , Д.Б. Цыденов «Методическа заабаринууд» 9 класс У-У, 2016
3. 9 классай хрестомати ба учебник.

Содержание учебного предмета

(68 часов , 2 раза в неделю)

XX зуун жэлэй 1-дэхи хахадай буряад литература. Оршол - 1ч

Уянгата болон уянгата ургэлжэлхэн зохёол- 6ч.+1ч.х/х Уянгата болон уянгата ургэлжэлхэн зохёол. Б.Д.Абидуева шүлэг «Самолет. Мунхэ –Сарьдак туруушын поэдуудэй нэгэн. Ц. Г.Галсанов Буряад арадай поэт. Уран зохёолшын «Буряадни, Буряадни,турэлхи Буряадни»шүлэг. 20 зуун жэлэй 20 онуудай байдал. Шалгалтын ажал. **Үргэлжэлхэн зохёол- 17 +3х/х+3 ш/а.** Туужа, роман, роман-эпопея. Т/п. Буряад роман зохёолнуудай гол сэдэбууд.Зохёогшо- Дүрэ – Уншагша.Ц.Д.Дондубон Ц.Дон «Брынзын санха»Уршагта ябадалай урэ дунгууд. Зохёогшо Гомбын дурэ .Ажабайдалай бодото баримта хэрэг.Унэн хэрэг иладаг, буруу ябадал мэдэрдэг.Шалгалтын ажал. Уран найруулга.Минии нютагай совхозой байдал. Ц-Ж.А.Жимбиев « Гал могой жэл».«Гал могой жэл» роман. Дайнай үеын колхозой ажабайдал.Үбгэд хүгшэдэй эдэбхитэй ажал урэ дунгууд. Эхэ, хээтэйн дүрэнүүд. Батожабайн дүрэ. Уран найруулга. Авторай уянгата дурэ. Хоорэгшэ нюур.Алдаршагуй зурхэтэй хулэг минии морин.Хүн болон дайн .Минии нютагай алдарт сэрэгшэд .Уран найруулга.Шалгалтын ажал.

Шог зүжэглэмэл зохёол-7 ч. +2ч Шог зүжэглэмэл зохёол. «Хазаар хара хахал»- шогто водевиль. Баир Эрдынеевэй зохёолой зүрилдөөн. «Хазаар хара хахалай» сэдэб. Ц.Г.Шагжин «Будамшуу». Манай сагай Будамшуу. Автор, образ, уншагша. Минии туршалганууд. Нютагаймнай арадай театрнууд.

XX- дохи зуун жэлэй 2-дохи хахадай буряад литература-29ч.+3ш/а+7х/х . Литературна хараа шэглэл болон үе саг. Мүнөө литературыын гол шэглэл. Минии дуратай уран зохёолшо. XX- дохи зуун жэлэй 2-дохи хахадай буряад литература. 20 –дохи зуун жэлэй 2-

дохи хахадай буряад уран зохёол 20 –дохи зуун жэлэй 2-дохи драматурги . Мэлс Самбуевай «Минии таабай» шүлэгэй сэдэб. М.Самбуев. «Һайн даа, Урбаан таабай». Даша-Дабаа Мункоевой зохёохы зам«Эхэ тухай дуун» зохёолМинии эхэЭссе «Манай Буряад орон»Балдан Ябжанов «Эхэ шоно» туужаЭхэ шоно» туужаТуужын уянгата үндэһэн «Эхэ шоно» зохёолой удхаар шалгалта.Ажабайдалай орёо асуудалнууд зохёол соо.Х\ХЭхын габьяа сэгнэшэгуй .Цырен Галанов «Саран хүхы» туужа.Зохёолой гол герой Виктор Горбунов.Зохёолой гол геройнууд: лесник Гомбо-Доржо, студентка ДолгорТ/п. Уран зохёол бэшэлгэдэ аман зохёолнууды, арадай хатар нааданууды хэрэглэлгэ .Зохёол соо зураглагдаһан ульгэр.Байгаали зураглаһан хэһэгэй анализ.Найруулга «Байгаали - манай түрэхэн гэр».Инаг дуран – мунхэ гэрэл . Шалгалтын ажал.Минии нютагай байгаали .Шалгалтын ажал. Д-Р Батожабайн намтар ба творчество. «Багшашни хэн бэ?» гэхэн туужа соохи Чулуун-Батын дүрэ Чулуун-Батын «багшын» дүрэ «Эрдэни элэхэ бүрээ үнгэ ородог...» Найруулга «Хүнэй наһан соо багшын үүргэ» найруулга. «Жаргал гээшэ юун бэ?» Минии жаргал Шалгалтын ажал Туужын сюжет, байгуулга. Д-Р. Батажабайн намтар болон творчествоор шалгалта.

XX- дохи зуун жэл. Хубисхалай ба дайнай үе- 17ч.+2ш/а+4х/х. Ц.Дон «Шухата хюдалга» хөөрөөн «Шухата хюдалга» хөөрөөнэй байгуулга

Ч. Цыдендамбаевай намтар, творчество «Илахаяа ошохомнай» шүлэгэй удха. «Гвардеец» гэхэн поэмын удха «Гвардеец» гэхэн поэмын уран аргууд. Шираб Нимбуев «Эхын юрөөл». Зохёолой гол удха ба байгуулга. Танай эхын юроол Ж.Т.Тумуновай творчество. Жамсо Тумунов «Халуун зүрхэн» зохёол «Хүн онсо байдалда» зохёолго Шалгалтын ажал Жэл соо үзэхэнөө дабталга. Жэл соо үзэхэнөө дабталга. Жэл соо үзэхэнөө дабталга. Жэл соо үзэхэнөө дабталга. Шалгалтын ажал Шалгалтын ажалай анализ Сочинени-бодомжолго Минии эгээл дуратай зохёол Буряад зохёол мандаха болтогой.

Һурагшадай мэдэсэ шалгалгын эрилтэнүүд

Сочинени бэшэлгэ.

I.Бэшэхэ гүрим.

1. Нэн түрүүн найруулгынгаа темэ шэлэгты.
- 2.Гол бодол яжа элирүүлхэ. Тодорхойлхо.
- 3.Гол бодолоо элирүүлээд, эпитаграф шэлэгты.
- 4.Түсэб зохоогты.
5. Түсэбэй пункнууды тодорхойлхо материала тэмдэглэгты, тон шухала бодолнуудаа онсологты.
6. Бодолоо баталһан цитатанууды, жэшээнүүды абагты.
- 7.Түсэбэйнгоо ёһоор материала гүримшуулагты.
- 8.һанал бодолойнгоо удаа дараалан һубариһые, хубинуудайнь хоорондохи холбооень, хэмжүүрынъ анхарагты.
- 9.Бэшэхэн найруулгая дэбтэртээ сагаалан буулгажа бэшэгты.

II. Юрэнхы түсэб тухай.

- 1.Оролто хуби. Автор тухай мэдээн тон тобшоор үгтэхэ. Сочинениин гол бодол шэглэл тодорхойлхо, юун тухай бэшэхэ байһыетнай элирүүлхэ үүргэтэй.
- 2.Гол хуби. Сочинениин темэ задалжа, гол асуудалнууды тодорхойлон, тобшололдо асарха зорилголтой.
- 3.Түгэхэл. Бэшэхэн матералыетнай согсолхо, онсолхо. Оорынтнай һанал бодол элирүүлхэ ёһотой.

Зохёолго, найруулга сэгнэхэдээ, хоёр сэгнэлтэ табиha:

- 1) удхын болон хэлэлгын түлөө;
- 2) 2) зуб бэшэлгын түлөө

Нэгэдэмэл шалгалтын хүдэлмэри.

Диктантhaа ба нэмэлтэ грамматическэ болон бэшэгэй дүримоор гү, али лексическэ даабариhaа бүридэhэн шалгалтын хүдэлмэридэ түд бүридэнь сэгнэhэн хоёр сэгнэлтэ табиha.

Нэмэлтэ даабари дүүргэhые иимээр сэгнэхэ:

«5» *сэгнэлтэ*-хурагшадай бүхы даабарияа дүүргэhэн байгаа haань;

«4»- *сэгнэлтэ* –даабариин гурбанай хоёр хубиие зүбоор дүүргэhэн байгаа haань;

«3»- *сэгнэлтэ* даабариин хахадые зүбоор дүүргэhэн хүдэлмэриин түлоо;

«2»- *сэгнэлтэ* даабариин гурбанай нэгэ хуби зүбоор дүүргэжэ шадаагүй гү, али даабари дүүргэжэ шадаагүй гү, али даабари дүүргэжэ шадаагүй байгаа haань табиha.

Найруулга сэгнэлгэ

Найруулга бэшүүлхэ текст хургалгын, болбосоролой, хүмүүжүүлгын зорилго хангаһан, удхынгаа ба үгэ хэлэнэйнгээ талаар хурагшадай бэшэжэ шадахаар байха ёһотой.

Хурагшадай найруулгада хоёр сэгнэлтэ табиha. Тэдэнэй бэшэhэн найруулга сэгнэхэдээ, иимэ эрилтэ хараадаа абаха:

-хурагшын хэр зэргэ текстын гол удха ойлгоһые;

-текстын удха хэр зэргээр дамжуулааб;

-найруулгын удаа дара ба холбооe;

-үгэ шэлэн абаһые, мэдүүлэл зүбоор зохёоһые, мэдүүлэл соохи үгэнүүдэй холбоо болон гүрим, олон янзын мэдүүлэл хэрэглэһэниие, сэхэ болон ооршэлэн хэлэлгэ тааруулан зохёоһые;

-найруулгын стилистическэ хайн талые (үгэ, мэдүүлэлэй олон янза, хэлэнэй баялиг зүбоор хэрэглэлгэ);

-бэшэгэй дүримдэ, сэглэлтын тэмдэгтэ гаргаһан алдуу

Зохёолго, найруулга сэгнэхэдээ, хоёр сэгнэлтэ табиha:

1)удхын болон хэлэлгын түлөө;

2) зуб бэшэлгын түлөө

Сэгнэлтэ	Зохёолой удха, хэлэлгэ	Зүб бэшэлгэ
5	-хүдэлмэриин удха зохёолой темэдэ таараһан -алдуу үгы -Үгын бялиг, элдэб янзын конструкцитай мэдүүлэл, үгэ зүбоор хэрэглэгдэhэн -текстын стиль болон уран найруулга тааралданхай Хүдэлмэри соо хэлэлгын удхада нэгэ дутагдал байжа болохо	Бэшэгэй дүримоор, сэглэлтын тэмдэгээр гү, али 1 грамматическэ алдуу байжа болохо
4	Хүдэлмэриин удха темэдэ юрынхыдоо таараһан -удхань гол түлэб зүбшые haа, багахан хазагайтай -Һанал бодолоо найруулхадаа удаа дарааень бага зэргэ эбдэhэн -Элдэб янзын лексическэ ба грамматическэ байгуулга хэрэглэжэ шадаһан	Бэшэгэй дүримоор 2-3 сэглэлтын тэмдэгээр 1-2 алдуу гү, али бэшэгэй дүримоор алдуугүй аад, 3-4 сэглэлтын тэмдэгээр алдуутай байжа болохо. Мүн 2 грамматическэ алдуу байжа болохо

	-Хүдэлмэрийн стиль нэгэдэнги, холбоогоороо ба уран найруулгаараа онсо илгархан -Хүдэлмэри соо удхын талаар 2-3-наа дээшэ бэшэ, хэлэлгээр 3-4 дутагдал дайралдахадань	
3	- Хүдэлмэри темэхээ яһала хазагайрхан - Хүдэлмэри гол шухала зүйлдоо тааранги аад,тэрээн соо зарим нэгэ фактичeskэ дутагдал гаргагданхай -Найруулгынгаа удаа дара зари газарта эбдэрһэн -Үгэ хэлэниинь түлюур, нэгэ янзын байгуулгатай мэдүүлэлтэй, үгэ буруугаар хэрэглэһэн - Хүдэлмэрийн стиль нэгэ янза болоогуй,үгэ хэлэниинь уран хурса бэшэ - Хүдэлмэри соо 4-һоо дээшэ бэшэ удхын алдуу ба хэлэлгээр 5-6 дутагдалтай	Бэшэгэй дүримоор 4 ба 4 сэглэлтын алдуу гү,али 3 бэшэгэй дүримоор ба 5 сэглэлтын алдуу гү ,али бэшэгэй дүримоор алдуугүй аад,7сэглэлтын алдуутай, мүн баһа 4 грамматическэ алдуу гаргагданхан байхадань табиха
2	Хүдэлмэри темэдэ таараагүй Олон дутагдалтай - Хүдэлмэрийн бухы хуби хойно хойноһоо бэшэгдээгүй, хоорондоо удхын талаар холбоогүй, хүдэлмэридоо түсэб батимталаагүй - Хүдэлмэрийн үгэ хэлэниинь ядуу, үгэ үсоон дабтагдадаг, нэгэ янзын богонихон мэдүүлэлээр бэшэгдэһэн, үгэнүүд буруу хэрэглэгдэһэн -Нэгэ янзын стиль баримталагдаагүй, удхадань 7-һоо дээшэ ба хэлэлгэдэнь 7 алдуунууд хүдэлмэри соо дайралдахадань, мун удхыень юрынхыдоо дамжуулжа шадаагүй байхадань	Бэшэгэй дүримоор 7 ба сэглэлтын 7 алдуу гү,али бэшэгэй дүримоор 6 ба сэглэлтын 8 ба тэрээнһээ дээшэ алдуунууд, бэшэгэй дүримоор 5 ба сэглэлтын тэмдэгээр 9 ба тэрээнһээ дээшэ алдуунууд , бэшэгэй дүримоор 8 ба сэглэлтын тэмдэгээр 6 ба тэрээнһээ дээшэ алдуу, мүн 7 ба тэрээнһээ дээшэ грамматическэ алдуу гаргагданхай

Шүлэг уран гоёор уншалга

Критеринүүд	«1»	«2»	«3»	«4»	«5»
	Шүлэг уншаад, удхыень мэдэнэ	Уран гоёо бэшэ, олон тордиһо- тойгоор	Уран гоёор бэшэ, 2-3 тордиһо- тойгоор	Бага зэргэ гоёор, тордиһо- тойгоор	Уран гоёор, тордиһо- тойгоор

Һурагшадай мэдэсэ шалгалгын эрилтэнүүд

9 дэхи класста һурагшадай мэдэсэ, шадабариды табигдаха шухала эрилтэнүүд:

-Уран зохёолой текст; темэ, идея, уран дүрэ (художественный образ), үзэгдэһэн зохёолой
геройнууды, сюжет;

- байгуулгын (композициин) шухала онсо янзануудыг, хэлэнэй зураглан тодорхойлох арга хэрэгсэлнүүд;

-Үзэгдэж байһан зохёолнуудай байгуулгын (композициин) зүйлнүүдыг илгажа ба тэдэнэй үүргэ тодорхойло;

-Зохёолой геройнуудай өөрөөрын ба бултандань хабаатай шэнжэнүүдыг тодорхойлон, характеристикэ үгэжэ, тэдэндэ автарай ямараар хандажа байһыг элирүүлхэ зорилготойгоор геройнуудыг зэргэсүүлжэ;

-Эпическэ, лирическэ, драматическа зохёолнуудыг илгаруулжа;

-уран зохёолнуудай текст лирическэ, эпическэ, драматическа, жанрай байһаарнь тэдэниень хараадаа абажа, тодоор уранаар уншажа;

Үзэжэ байһан зохёолой геройнууд тухай, тэдэндэ автарай ямараар хандажа байһыг хараадаа абан, хурагша бүхэнэй, бүхы хурагшадай зэргэсүүлһэн аман гү, али бэшэмэл өөрын бодомжолготой сочинени (сочинени –рассуждени) зохёожо;

--Уран зохёолой геройнуудта характеристикэ үгэхэ сложно түсэб табижа;

-Бээ даагаад уншһан литературна зохёолоор, зохёолой, геройнуудта өөрын ямараар хандажа байһанаа харуулан аман гү, али бэшэмэл һанамжа, үгэжэ;

-хурагшадта зорюулжа хэблэгдһэн научно - популярна номой справочна аппарат, мүн литературна терминтэй словарь хэрэглэжэ.

Хэрэглэгдэхэ литература

1. Батуева М.В., Балданова М.Р., Цыдыпова Б.Д., Сыжилова Т.Т. «Бурятская литература»: Учебник для средней школы 11 класс, - Улан-Удэ: «Бэлиг», 2015 он.
2. Батуева М.В., Балданова М.Р., Цыдыпова Б.Д., Сыжилова Т.Т. «Бурятская литература»: хрестоматия, 11 класс, 12-дохи хуби, - Улан-Удэ: ГБУ РЦ «Бэлиг», 2015 он.
3. Литературное образование: концепции, технологии, опыт. (Материалы региональной научно-практической конференции 17-18 января 2001он.) – Улан-Удэ: Издательство «Бэлиг», 2002 он.
4. Л.Ц. Халхарова. XX зуун жэлэй эхин үеын буряад уран зохеол: хрестомати – Улаан-Удэ: «Бэлиг» хэблэл, 2009 он.
5. Авто-конно-пеший маршрут «По дамдиновским местам» Курумкан, 2007 он.
6. Ж. Абзаев «В краю Бархан-горы» Курумкан, 1994 он.
7. «Боолон-түмэр» Хурамхаан тосхон, 1994 он.
8. Балданов С.Ж. Общность литератур народов Сибири (Бурятия, Тува, Якутия). – Улан-Удэ: Издательство «Бэлиг», 2001 он.
9. Б-С.Ц. Цыденов, Б.Д. Цыдыпова. Класһаа гадуур уншаха ном. 9-дэхи класс. Улаан-Удэ: «Бэлиг» хэблэл, 2008 он.
10. С.Г. Осорова. «Мүнөө үеын буряад уран зохеол» (XX зуун жэлэй һүүл – XXI зуун жэлэй эхин). Хрестомати. – Улаан-Удэ: «Бэлиг» хэблэл, 2010 он.
11. Бадмацыренова Ц.Б. «Буряад арадай хүүгэдэй аман зохеол». – Улаан-Удэ: «Бэлиг» хэблэл, 2008 он.

12. Бадмаева Т.В., Гармаева Б.М. Топонимические легенды и предания Баргузинской долины. – Курумкан. 2009 он.
13. Г.Э. Дамбаев, Д.Ц. Танганова. Из фольклора баргузинских бурят. – Улан-Удэ: Издательство «Бэлиг», 2007 он.
14. Буряад нургуулиин программа: Буряад литература. 5-11 классууд. – Улаан-Үдэ: «Бэлиг», 2009 он.
15. Г.С. Санжадаева. Тоонто нютаг: Книга для учащихся 9-11 классов русских школ. – Улан-Удэ: Издательство «Бэлиг», 2007 он.
16. Доржиев С.Д. «Эмнин байгаа мүшэмнай», рассказы. – Улан-Удэ 2010 он.
17. Дампилова Х.Д. Буряад литератураар тестнүүд. 2-дохи хэблэл – Улаан-Үдэ: «Бэлиг» хэблэл, 2003 он.
18. Алагуева В.П. Буряадууд тухай алтан ном. – Улаан-Үдэ: «Бэлиг» хэблэл, 2008 он.
19. Санжадаева Г.С. Тоонто нютаг: Национально-региональный компонент в программе по русской литературе для средних общеобразовательных учебных заведений. – Улан-Удэ: Издательство «Бэлиг», 2007 он.
20. Балданмаксарова Е.Е. Примерная программа по бурятской литературе на основе принципа «диалога культур» для общеобразовательных учреждений с двуязычной образовательной средой. – Улан-Удэ: «Бэлиг», 2009 он.
21. «Мүнгэн дуһалнууд» 9-11 классууд «Электронная книга бурятской литературы».
22. «Мүнгэн дуһалнууд» 7-8 классуд «Электронная книга бурятской литературы».
23. «Мүнгэн дуһалнууд» 5-6 классуд «Электронная книга бурятской литературы»
24. Бурятский героический эпос «Гэсэр» «Электронная книга бурятской литературы», Улан-Удэ.
25. «Сельская школа опыт и перспективы» Улан-Үдэ, «Издательство Бурятского госуниверситета» 2003 он.
26. «Трансформация социально-профессионального поведения работников образования» Улан-Үдэ «Издательство Бурятского госуниверситета» 2007 он.
27. «Буряад хэлэ, литература заалгын зарим асуудалнууд болон ерээдүйн хараа бодолнууд» Улаан-Үдэ «Бэлиг» 2008 он.

